Jens Rasmussen

FOLKEKIRKEN UNDER KONGEMAGT OG FOLKESTYRE

STRUKTUR OG LITURGI

FØNIX(e-bog)

Jens Rasmussen
Folkekirken under kongemagt og folkestyre. Struktur og liturgi

Forsideillustration: Biskop J.P. Mynster salver kong Christian 8. i Frederiksberg Slotskirke i 1840, bistået af biskop N. E. Øllgaard (i forgrunden). Blandt deltagerne, som talte gehejmeministre, højtstående embedsmænd og professorer, ses N.F.S Grundtvig og H.C. Andersen (i bagerst synlige række). I sine M*eddelelser om mit levnet* (1854: 263) noterede Mynster: ”Ved Acten selv havde jeg ikke mindre end syv Taler at holde. Kongen havde hørt hvert Ord, og var tilfreds; jeg haaber ogsaa, at dette var Tilfældet med den forstandige Deel af de Tilstedeværende; at der ogsaa vare de, som kun vilde see Glimmer og Optog, og kedede sig ved de mange Taler, forstaaer sig”. I øvrigt beklagede Mynster sig over, at kunstneren J. V. Gertner, som skulle illustrere udgivelsen af hele ”Salvings-Acten”, endnu i skrivende stund (1846) ikke var færdig. Men illustrationen – som her er gengivet – blev således færdig kort tid efter. Efter tegning af J. Vilh. Gertner, fuldført 1846, De danske kongers Samling, Rosenborg.

København: Fønix 2021
isbn 978-87-93600-27-0 (e-bog)

Palmeserien #19
ISSN 2446-175X

Udgivet under en Creative Commons licens,
CC BY-NC-SA: Kreditering-IkkeKommerciel–DelPåSammeVilkår

www.foenix1976.dk

Indhold

Forord.....5

I. Guldalderen på tværs – tolerance og kirke.....7

Indledning: Romantikkens individualisering.....7

Samvittighedsfrihed og religionstolerance.....9

Vækkelserne.....14

Debatten om en rummelig kirke: Balancen mellem autorisation og frihed.....17

Grundtvigs forsvar for det eksisterende dåbsritual og hans forslag om dobbelte formularer.....22

Regeringens opfattelse af autorisation og frihed. Præsternes private ritualændringer.....25

Afslutning.....30

II. Liturgidebat: Den store ritualkamp i 1830'erne.....32

Indledning.....32

Regeringens høring af gejstligheden 1834-36.....33

Biskop Mynsters arbejde med et ritualudkast og fornyet høring af biskopper og præster.....36

Mynsters ritualudkast, 1839: Grundtvigs kritik af dåbshandling...41

Kirkeritualets gudstjeneste og Mynsters forandringer: tekstforslag og kollekter.....43

Det teologiske Fakultets votum. H.L. Martensen i mindretal.....52

Liturgikommissionen af 1840 og den manglende autorisation.....55

Afslutning.....57

III. Strukturdebat: Forholdet mellem stat og kirke.....60

Indledning.....60

Regeringens tiltagende religionstolerance frem mod indførelsen af religionsfrihed.....61

Grundloven af 1849.....66

Grundlovens løfte om en dissenterlov for andre trossamfund.....69

Grundlovens løfte om en kirkeforfatning og Folkekirkens fortrinsstilling....73
Regenten (kongemagten) og kirken....78
Kirkeforfatningsforslagene: Indre og ydre anliggender....82
Kirkekamp mellem kirkeforfatning og valgmenighedslov....88
Det kirkelige Råd af 1883....94
En kirkeforfatning nedefra? Menighedsråd og delvis selvstyre....99
Afslutning....104
IV. Liturgidebatten i sidste halvdel af 1800-tallet....107
Indledning....107
Ritualbøger efter 1849....108
Mynsters tekstforslag og kirkekommissionen....114
Præstestandens ønske om nye prædikentekster. Diskussioner på konventer....118
Præsternes tekstforslag overdrages Det kirkelige Råd....122
1890'ernes ritualændringer: Dåb, nadver, vielse (fraskilte) og kirkeindvielse....127
Afslutning....134
V. Kirkehistoriske perspektiver frem til nutiden....136
Indledning....136
Strukturdebat: Gentagelsen i det 20-21. århundrede....137
Liturgidebat: Indre anliggender og frihed....146
Bilag 1. Dåb og nadver i 1800-tallet....154
Bilag 2. Perikoperne i 2. tekstrække, autoriseret 1885, og J.P. Mynsters forslag fra 1839....156
1. Episteltekststerne....156
2. Evangelieteksterne....157
Bilag 3. Perikoperne i 2. tekstrække, autoriseret 1992, og J.P. Mynsters forslag fra 1839....160
Henvisninger....161

Forord

Denne bog beskæftiger sig med 1800-tallets kirkehistorie med vægt på de kirkehistoriske perspektiver, som kan føres op til vor tid, ikke mindst den strukturdebat og liturgidebat, som har fundet sted i de sidste 10 år. Der er tale om en artikelserie på fem artikler i *Tidsskriftet Fønix* 2021, som hermed udgives samlet som bog.

Det nuværende bispekollegium vil gerne sætte Folkekirkens liturgi til debat. Biskoppernes nedsatte fagudvalg foreslår i 2018 at øge den liturgiske frihed, især omkring bønner, tekster og liturgiske forløb, og samtidig skal staten ved regering og regent nøjes med en miniautorisation, formentlig af de liturgiske kerneled, hvor biskopperne fører tilsynet. Her tales om Folkekirkens indre anliggender, som siden enevælden har været underlagt statens myndighed, dog med høringer i hele det kirkelige landskab. Det biskoppelige fagudvalgs oplæg om autorisation og frihed fra 2018 ser således en mulighed i at løsne statens greb om kirkens indre anliggender med en miniautorisation og udstrakt liturgifrihed. Det betyder, at den af biskopperne iværksatte liturgidebat kommer til at hænge sammen med en strukturdebat om statens styring og retslige autorisation af ritualer m.m., hvilket ofte er sket siden 1800-tallets begyndelse. Det er denne bogs ærinde at fastholde dette kirkehistoriske perspektiv.

Under den sene enevælde var der for alvor ved at vise sig en begyndende opløsning af den lutherske enhedskultur. Tolerancen dannede forudsætningen i hele guldalderens pe-

riode 1800-1850 og kan sammenfattes i respekten for individets samvittighedsfrihed, hvilket udviklede kirkens rummelighed til trods for statens krav om overholdelsen af *Kirkeritual af 1685* med tilhørende alterbog, dvs. de to gældende ritualbøger. Guldalderens individualisering og personlige valg førte til liturgiske kirkekampe og krav om ritualreformer. Præsterne overholdt ikke ritualbøgerne fuldt ud i 1800-tallet, og det førte til, at balancen mellem autorisation og frihed forrykkede sig i frihedens favør. De kirkelige forhold fra enevældens statskirke gled stort set med 1849-grundloven over i Folkekirkens forhold. Grundlovsløftet om en ny kirkeordning og kirkestruktur fik betydning både for ønsket om ritualreformer og for den kirkepolitiske dagsorden med krav om en nyordning af forholdet mellem kirke og stat. Alle disse forudsætninger har fået afgørende indflydelse på struktur- og ritualdebatten helt frem til nutiden.

Til udgivelsen har jeg især brugt mine detaljerede forelæsningsnoter ved forelæsninger på Fyens Stifts Teologiske Kursus og Folkeuniversiteterne i Odense, Aarhus og København i perioden 1991-2019. Det er med stor fornøjelse, at jeg tænker tilbage på denne kirkehistoriske formidling. Forelæsningsnoterne bygger på mit forfatterskab. Bøgerne er nævnt i litteraturlisten.

Hvor det er muligt, er citater søgt holdt i deres oprindelige ortografi, hvilket har medført forskellige varianter i sprog og anvendte bogstaver. Korte notehenvisninger er anført. Der henvises til mine bøger i litteraturlisten, hvor der også er fyldige noter ned henvisninger til arkivalier og forskningslitteratur.

Odense, januar 2021,
Jens Rasmussen

I. Guldalderen på tværs – tolerance og kirke

Indledning: Romantikkens individualisering

Under enevælden efterstræbtes en fælles veldefineret opfattelse af Gud og det af ham skabte samfund, og denne tro skulle formidles på en bestemt måde. Den offentlige statsreligions religiøse tro var grundlaget for alt, og omfattede så godt som alle i staten. Der var tale om en luthersk enhedskultur med fælles verdensbillede. Kirken hørte under kongens majestætsrettigheder, og kongemagten skulle gennemføre og opretholde trosenhed og den statskirkelige uniformitet i landet.

Siden starten af 1800-tallet var ideen om individets ret til at finde sin egen religiøsitet imidlertid ved at trænge igennem. Elith Olesen skriver i sin disputats *De frigjorte og trællefolket* fra 1996, at romantikken var "en æstetisk-intellektuel vækkelse (individuelt opfattet), der kunne have klart religiøse aspekter".[1]

Romantikkens individualisering betød et ønske om friere forhold, der gennemsyrede hele guldalderperioden og hele dens kulturkreds af åndeligt beslægtede. Flere af tidens personligheder havde fra deres ungdom fået romantikkens ånd

[1] Olesen: København 1996, s. 36.

ind i blodet. Det gjaldt f.eks. J.P. Mynster, Adam Oehlenschläger og brødrene Ørsted, der havde indledt deres livslange indbyrdes venskab hos familien Rahbek, hvor man samledes i Bakkehuset ved København, der var centrum for tidens litterære dannelse. Disse ledende personligheder havde hørt Henrich Steffens' forelæsninger i årene 1802-03. Det havde udviklet deres erkendelse og skabt tætte relationer mellem deres respektive fagområder som teologi, jura, filosofi, kunst og litteratur.

Med Steffens *Philosophiske Forelæsninger* fremkom det nye begreb om det ubevidste, forstået som "Ahnelsen om vort oprindelige Slægtskab med det Evige" – dvs. "Guddommen". Det betød, at menneskets hele bestemmelse ikke blot var givet med dets "borgerlige Virkningskreds". Mennesket havde en universel bestemmelse, som rakte ud over samfundet. Mennesket var ikke blot natur, men Ånd, som en del af det guddommelige. I en poetisk filosofi kunne man ifølge Steffens få en dunkel anelse om, at menneskenaturen havde en gnist af evigheden i sig:

> Denne Ahnelse forlader aldrig noget Menneske ganske. Selv hos den meest indskrænkede slumrer den dybt i hans Siæl. Den knytter os til den hele Natur. Den giver alt det enkelte en højere ædlere Betydning.[2]

Han talte om troslivet som "et højere Liv". Elith Olesen beskriver ligefrem Henrich Steffens som en vækkelsesprædikant for sit budskab.[3]

Romantikkens og guldalderens individualisering medførte et friere forhold til kristendommens indhold og til tidens kirke, hvor trosbekendelse og kirkeritual (1685) fik en

[2] Steffens: *Philosophiske Forelæsninger*, 1968 (1. udg. 1803), s. 6ff, 134f, 143.
[3] Olesen: København 1996, s. 37.

rummelig tolkning. Teologerne var overbeviste om, at gejstligheden havde hovedansvaret for, at den rette lære og fortolkning blev udledt af Den hellige Skrift, som ofte blev tolket historisk-kritisk. De lagde vægt på det overnaturlige i åbenbaringen, og det almenmenneskelige, dvs. samvittigheden, var indgangen til den åbenbarende Kristus.

Romantikkens teologer er ofte siden blevet kaldt overgangsteologer eller skriftteologer. Deres ståsted lå mellem rationalisme og vækkelseskristendom. Eksemplet er J.P. Mynster (1775-1854), der fra 1801 var sognepræst i Spjellerup og Smerup ved Faxe, og siden i 1811 blev kapellan ved Vor Frue kirke i København. Mynster udgav flere skrifter og prædikensamlinger og søgte at overvinde rationalismen. Fra 1826 var han hofprædikant og fra 1828 kgl. konfessionarius. Han blev udnævnt til biskop i Sjællands Stift i 1834 og var dermed statskirkens absolutte førstemand.

Romantikken indeholdt et dannelsesideal, der dels var præget af idealisme, individuel religiøsitet og ny fædrelands- og historieforståelse og dels af en kritisk holdning til lederskab i enevældens fællesskab. Både religiøsitet og samfundsforhold var diskussionsemner, der udfoldede sig i videnskabs-, embeds- og kirkekredse hos biskopperne J.P. Mynster (Sjællands Stift) og N. Faber (Fyens Stift), digterpræsten N.F.S. Grundtvig, professor i teologi H.N. Clausen, juristen A.S. Ørsted, professor i naturvidenskab H.C. Ørsted, biologiprofessor J.F. Schouw og filosofiprofessor Frederik Chr. Sibbern.

Samvittighedsfrihed og religionstolerance

Romantikkens forståelse af individets ret til religiøsitet afspejlede sig ikke alene i denne teologiske og historiske ny-

orientering, men også i centraladministrationens håndtering af religionstolerancen, udtrykt med princippet om samvittighedsfrihed. Den enkeltes personlige samvittighed skulle respekteres, ikke mindst i åndelige spørgsmål.

Samvittighedsfriheden kom til udtryk i en religionstolerance, som prægede flere af kongens regeringssager. De tolererede trossamfund under enevælden siden Christian 4. var de reformerte, katolikkerne og de mosaiske jøder. De havde fristad i Fredericia og menigheder i København.

Kongen gav jøderne borgerlige frihedsrettigheder i 1814, men det kunne hverken siges at have tilslutning i den brede befolkning eller hos mange i tidens elite. Jødernes frihedsrettigheder kom i stand, fordi regeringen stod fast imod den offentlige mening. Borgerrettighederne givet til jøderne havde "deres Rod i en Aand, der alt i længere Tid var gaaet gjennem Regjeringen". Den gennemførte "et humant Formaal og det et saadant, der havde den da herskende Stemning imod sig". Dette fortalte kancelliets embedsmand, juristen A.S. Ørsted (1778-1860) i sine erindringer: *Af mit Livs og min Tids Historie*.[4] Som deputerede i Sjællandske justits- og politivæsen i Danske Kancelli havde Ørsted formentlig et førstehåndsindtryk af befolkningens uvilje mod jødiske borgere. Ørsted var en af landets førende jurister i centraladministrationen. Han skrev adskillige retslærde og moralfilosofiske afhandlinger og udgav *Juridisk Tidsskrift*. Ørsted var deputeret i Det danske Kancelli 1813-48 og generalprokurør og dermed enevældens lovforfatter 1825-48. Fra 1835 var han kgl. kommissarius i Roskilde og Viborg Stænder, og blev medlem af Christian 8.s gehejmestatsråd 1842-48.

Angreb på jødiske borgere udsprang af den intolerance, som viste sig i den litterære jødefejde i 1813 og senere i

[4] Ørsted: bd. 3,1855, s. 296-298.

1816. Digteren Th. Thaarup, teologerne Otto Horrebow og kgl. konfessionarius Chr. Bastholm m.fl. beskyldte jøderne for at have korsfæstet Jesus og for at være troløse og skadelige borgere. Således var jøderne i deres opfattelse kun optaget af penge og til fare for landets økonomi, de var egennyttige og dovne, og som menighed udgjorde de en stat i staten. Derimod blev jøderne direkte forsvaret af især digterne, professor J. Baggesen fra Kiel Universitet og digterpræsten St. St. Blicher. Sidstnævnte fremhævede i skriftet *Bør Jøderne taales i Staten?* (1813) alvoren i jødernes religiøsitet og deres mådehold i livsførelse, deres godgørenhed samt deres flid med arbejdet til livets ophold og det på fuld lovlig vis. Han måtte i lyset af jødernes skæbne stille sig både beundrende og medlidende. Blicher opfordrede til at afvise tyranni og fanatisme og at elske mennesket, og det uanset hvilken religion, det dyrkede. Senere under debatten om de ny Stænderanordninger i 1834 blev Blicher langt mere afvisende overfor jøderne. De burde være mere taknemmelige og ikke kræve valgbarhed til Stænderforsamlingerne.

N.F.S. Grundtvig gav også sin mening til kende i skriftet *Til Fædrenelandet om dets Tarv og Fare* (1813).[5] Han afviste angrebene på jøderne, selvom han kunne fastholde de sædvanlige fordomme – såsom jødernes "Kræmmeraand" og deres "lumpneste Egennytte" – men dog tilføjede, at det også ramte kristne. Grundtvig fremhævede endvidere, at man ikke uden videre kunne betragte jøderne som "Lemmer paa et Statslegeme", fordi de ved deres "Herkomst, Tro eller Sprog" ikke var direkte knyttet til dette. Han var meget uenig med dem, som ville indlemme jøderne i det danske samfund – "saalænge de ei indlemme sig selv i Menigheden"!

[5] Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. II, 1904ff., s. 775ff (jf. Grundtvigsvaerker.dk).

Men hvor man altid havde angrebet jøderne for alt ondt som skete et samfund, var det nye og alvorlige med jødefejden, at man anklagede jøderne på grundlag af deres hellige skrifter og religion. Dette angreb var ifølge Grundtvig et bevis på, hvor "uchristelig Tidens Boglærde tør tænke og tale"! Grundtvig ændrede senere ikke holdning over for jøderne. Forfatteren Meir Goldschmidt anså han for eksempel i 1850 for at være statsborger, men ikke født ind i folket som dansker.

J.P. Mynster udgav i 1814 et lille skrift *Over Lessings Nathan den Vise*, som på baggrund af jødefejden var en mere principiel afvisning af intolerancen.[6] Mynster havde læst K.L. Rahbeks udgivelse fra 1799: *Nathan den Viise: Et dramatisk Digt i 5 Optog*. Det kgl. Teater opførte Lessings stykke i april 1840 og satte derved spørgsmålet om religionstolerance på den offentlige dagsorden på et tidspunkt, hvor opfattelsen blev tiltagende negativ, f.eks. hos Blicher og Grundtvig. På samme vis som Blicher og Grundtvig var Mynsters opfattelse af jøderne i slutningen af perioden også tiltagende negativ. I tiden omkring 1840 havde den nationale forståelse med definition af fædreland og det danske sprog fået en hovedrolle. Tolerancen over for tyskere, jøder m.v. var blevet meget mindre.

Kulminationen på jødefejden i 1813 og 1816 kom, da folkemængden i København forfulgte jøderne. Det skete i 1819-20. Jøderne fik skylden for landets bankerot i 1813, tabet af Norge i 1814, der alt sammen førte den almindelige borger i økonomisk armod. Jøderne blev syndebukke.

Jødeforfølgelserne startede i København. Det skete den 4. september 1819 i Østergade. Raphaels modebutik blev angrebet og ruderne knust. Politiet under ledelse af politidi-

[6] Mynster: *Blandede Skrivter*, afd. 1, bd. 1, 1852, s. 275-306.

rektør O.H. Hvidberg kunne ikke holde styr på folkemængden. Derfor indsatte Frederik 6. (1768-1839) husarerne i Københavns gader. De ryddede gaderne med flad sabel (klingen blev slebet i krig!) og spredte folkemængden. Mange blev arresteret og ført til Politiretten i København. Kongen udstedte en bekendtgørelse til københavnske borger og lovede – som skrevet i *allernaadigste Forordninger og Aabne Breve f*or *året 1819* – en dusør på op til 4000 rigsbankdaler for afgørende oplysninger til pågribelse af bagmændene. Størrelsen på dusøren viste sagens alvor. Samtidig fik alle Københavns borgere ("Huusfædre") udgangsforbud i tidsrummet fra kl. 8 aften til kl. 5 morgen. De fik påbud om at lukke porte, døre og kældre samt holde børn, tyende, svende og drenge inden døre. Udgangsforbuddet fungerede dog først efter nogle dage, da hæren den 10-11. september 1819 var kommet på plads i hovedstaden.

I datidens embeds- og borgerkredse var man overrasket over, at regeringen gennemførte borgerretsreformen for jøderne i 1814, når den offentlige mening oftest så ned på jøderne og derfor var imod. A.S. Ørsted og andre embedsmænd i regeringskredse fulgte i stedet deres samvittighed, ligesom jøderne i landet efterhånden var en vigtig samfundsgruppe, som bidrog til samfundsfællesskabet. Denne forståelse fremgik også af kongens resolution af 28. august 1813, hvor regeringen ikke længere i offentligt regi ville bruge udtrykket "jøde", men derimod ville holde sig til deres borgerlige stilling. Denne tolerance kom på en prøve ved en bekendtgørelse fra september 1819 i anledning af den korporlige jødeforfølgelse, hvor regeringen talte om udøvelse af voldsomheder på "Vore Borgere".

Frederik 6.s regering søgte at komme til bunds i årsagen til uroligheder, men det lykkedes ikke. Tilbage står indtrykket af en human regering, som med magt fastholdt en

respekt overfor jødiske borgere af den mosaiske tro – og det på trods af folkestemningen. Urolighederne fortsatte, ikke blot til januar 1820 som hidtil antaget, men næsten året ud. I september 1820 kulminerede optøjerne, og der blev knust ruder og tændt bål hos flere jødiske familier, samt udvist truende adfærd af den sammenstimlede folkemængde, og det kom til konfrontationer med ordensmagten. Denne gang vurderede geheimestatsminister Frederik J. Kaas, at det ikke alene drejede sig om jødeforfølgelser, men om et ulmende oprør mod regeringen. Organiseringen af urolighederne blev af Frederik 6.s regering kædet sammen med planlægningen af en politisk revolte mod kongen. Teologen dr. Jacob J. Dampe og hans kreds af støtter blev overvåget og anklaget for højforræderi. Dampe blev forvist til Christiansø ved Bornholm. Ved årsskiftet 1820-21 var der igen ro i Københavns gader. Regeringen havde betragtet hele situationen med alvor. Befolkningens jødeforfølgelser viste, at religionstolerancen især kom til udtryk hos eliten.[7]

Vækkelserne

I den kirkelige lovgivning under enevælden fik overgangsteologerne en afgørende rolle sammen med regeringens ledende embedsmand A.S. Ørsted. Generelt gik overgangsteologerne ind for en friere forståelse og tolkning af præsteedens forpligtelse på kirkens bekendelsesskrifter, dvs. de oldkirkelige bekendelser, Den augsburgske Bekendelse af 1530 og Luthers *Lille Katekismus*. Ørsted gjorde sig til talsmand for, at bekendelsesskrifterne ikke blot skulle tolkes efter bogstaven, men efter ånden og meningen. Dette syns-

[7] Schwarz Lausten: *Frie Jøder?*, 2005, s. 16ff, 106ff; Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed,* 2009, s. 62ff; Rasmussen: *Rambam, Tidsskrift for jødisk kultur og forskning*, 28/2019, s. 25ff.

punkt behagede ikke kongen. Ørsted fik derfor pga. sine offentlige udtalelser herom i 1826 en sag på halsen og blev irettesat af Frederik 6. Ørsted måtte ikke længere udtrykke sig frit. Flere embedsmænd fra den offentlige forvaltning tilsluttede sig dog trykkefriheden. Mynster havde søgt at støtte Ørsted, men uden held. De to var enige i synet på at respektere borgernes samvittighedsfrihed.

Dette tolerante synspunkt fik også indflydelse på problemerne med overholdelsen af *Kirkeritualet af 1685* med tilhørende alterbog.[8] Flere præster tog sig friheder med krav om samvittighedsfrihed. De ændrede i eksisterende kirkeritual og alterbog, og de vakte protesterede mod det.

Vækkelser var opstået siden 1800. Det startede ikke mindst med de stærke jyder omkring Hedensted og Vejle, som ønskede at fastholde Thomas Kingos salmebog fra 1699 og Erik Pontoppidans Katekismeforklaring over Luthers *Lille Katekismus* fra 1737 til oplæring af børn og konfirmander. De kunne ikke acceptere biskop N.E. Balles katekismeforklaring og lærebog fra 1791 til børn og ungdom og hans salmebog fra 1798. Det kom til retssager, hvor den offentlige myndighed krævede, at de stærke jyder brugte de nye bøger, som var blevet autoriserede af kongen.

Siden fortsatte vækkelserne andre steder, oftest inspireret af luthersk andagtslitteratur fra 1600-tallet og af herrnhuterne fra Christiansfeld, som missionerede i Sønderjylland og videre i Østjylland og på Vestfyn. I 1813 etablerede herrnhuterne sig i København med stor succes. Fra 1819 sprang vækkelsen for alvor ud på Kertemindeegnen på Fyn og bredte sig til Østfyn, hvorfra den sprang til Sydvest-

[8] *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, genoptryk af 1. udg., 1985; *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, red. af A. Krogh, 1855; *Forordnet Alter-Bog udi Danmark og Norge*,1783; *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, 1830.

sjælland og efterhånden i løbet af 1830'erne nåede flere egne på Sjælland, og der opstod også flere kredse i København.

De vakte anvendte den gamle andagtslitteratur fra ortodoksiens og pietismens tid samt bl.a. lægprædikanten Peter Larsen Skræppenborgs småskrifter fra 1830'erne, der f.eks. præsenterede N.F.S. Grundtvigs dåbssyn for dem. I den læste andagtslitteratur mødte de vakte en luthersk tilgang, og det prægede deres tro. Den reformatoriske forståelse af retfærdiggørelse ved tro spillede en stor rolle. Ligeledes de lutherske tanker om arbejde og kald samt levevis (troens frugter). Om Luthers åndelige troserfaring læste de vakte i f.eks. *Dr. Morten Luthers Kirke- og Huuspostil*, oversat og trykt i 1828, der siden udkom i flere oplag. Populære andagtsbøger var Johann Arndts *Den Sande Christendom* (1688 og senere udgaver), H. J. Hvalsøes *De Bedendes aandelige Kiæde* (1700/1835; 1852 udgivet af V. Birkedal, Ryslinge), Chr. Scrivers *Siæle-Skat* (1741ff) og K.H. von Bogatzsky's *En Gylden Skat-Kiste for Guds Børn* (1754; 1837 og 1840 udgivet af P. Larsen Skræppenborg).

Fra slutningen af 1830'erne blev kirkelivet på Langeland præget af en voldsom vækkelse. I forbindelse hermed opstod en baptistisk vækkelse, der praktiserede voksendåb og var inspireret af den baptistiske menighed i København, som etablerede sig i 1839. Denne udvikling udfordrede statskirkens præster, der nu måtte skærpe deres positive syn på barnedåben. Vækkelserne fortsatte med stor kraft i 1840'erne.[9]

De vakte havde i stigende grad vendt sig mod de etablerede sognepræster og deres prædikenmonopol ved at holde gudelige forsamlinger i private hjem, ofte søndag eftermiddag. Forsamlingerne var ledet af tilrejsende lægprædikanter. Forsamling og prædikant skulle godkendes af stedets præst

[9] Rasmussen: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur,* 2016, s. 63-88.

ifølge gældende regler fra 1741, hvilket førte til konfrontationer og politianmeldelser, fordi præstens godkendelse ikke forelå. Derfor blev lægprædikanter dømt i retssager. Retsgrundlaget for tilladelse til religiøse forsamlinger stod at læse i konventikelforordningen fra 1741, offentliggjort i *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve.*[10]

Modsætningerne kom hurtigt også til udtryk i kampen om det rette lutherske liturgi. De vakte gjorde kraftig modstand mod præsternes forsøg på at modernisere kirkeritual og alterbog, og de holdt fast ved den eksisterende liturgi, som også almuen var fortrolig med. De fik medhold af vækkelsespræster og N.F.S. Grundtvig, der slog kraftigt på de "gammeldagstroendes" ret til religiøs samvittighedsfrihed. Grundtvig kaldte sine modstandere for rationalister, men ville gerne blive i kirken sammen med dem, hvis der kunne blive religiøs frihed for begge parter. Det var især i København og i købstæder, at der blandt præster og dannede borgere var klare ønsker om en reform af liturgien, der bedre passede til tiden i 1800-tallet, både sprogligt og indholdsmæssigt.

Debatten om en rummelig kirke: Balancen mellem autorisation og frihed

Kirkestyrets forståelse af det nødvendige i en rummelig kirke tog til mod enevældens afslutning. Rummeligheden viste sig i tidens kirkelige diskussioner. Spørgsmålet om overholdelsen af *Kirkeritualet af 1685* med dets retslige forskrifter og den tilhørende alterbog indtog her en væsentlig plads. Om denne sag findes et righoldigt kildemateriale i ad-

[10] 1741, III. Deel, udg. af J.H. Schou, 1777, s. 363ff.

ministrationens embedsarkiver i Rigsarkivet.[11] Der var tale om en kirkekamp om ritualet, især dåb og nadver.

Biskop J.P. Mynster og til dels Det danske Kancellis ledende juridiske vejleder, generalprokurør A.S. Ørsted placerede sig i en midtsøgende position. Mynster ønskede – ofte i samarbejde med Ørsted – en rummelig kirke, hvor folket, kirken og staten var en enhed med plads til både de kirkevante og de mindre interesserede, som blot benyttede kirkens ritualer på forskellige stadier af livet. Særligt krævede han orden i kirkestyret, ikke mindst dets retslige grundlag, og lagde samtidig vægt på den evangelisk-lutherske bekendelse. Kirkens rummelighed og fælles bekendelse udgjorde hans spændingsfelt.

N.F.S. Grundtvig og magister Jacob Chr. Lindberg ville noget andet end denne rummelige kirke. De ville have al kirkelig ensartethed opløst og foreslog en "fri Stats-Kirke", der alene var en statslig juridisk-økonomisk ramme om de enkelte præsters og menigheders selvstændige liv – med frihed såvel dogmatisk som liturgisk på bibelsk grund.

Som præst levede Grundtvig (1783-1872) med de autoriserede ritualer. Han fik embede i Præstø i 1821, dernæst var han kapellan ved Vor Frelsers Kirke i København. I 1825 udgav han *Kirkens Gienmæle*: I stedet for "Skriften alene" stillede Grundtvig kirken og traditionen, levendegjort i trosbekendelsen, ved dåb og nadver. Han valgte at tage sin afsked i 1826, og kort efter blev han dømt i en injuriesag, anlagt af professor H.N. Clausen (1793-1877). De følgende år udgav han mange skrifter og bøger om sit folkelige og kirkelige syn. Fra 1839 til sin død var Grundtvig præst ved Vartov Hospital.

[11] Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22. Ritualsagen.

Mens Grundtvig med flere således pressede Mynster fra den ene side, mødte han også modstand fra en anden kant. Således ønskede den fynske biskop N. Faber og professor ved Københavns Universitet H.N. Clausen synodale ordninger. De ville have en synlig kirkeorganisation. Drøftelserne af sådanne ordninger foregik i de gejstlige konventer især blandt de liberalt påvirkede præster. Faber organiserede egentlige synodale konventer med flertalsafgørelser i forbindelse med den fynske gejstligheds drøftelser af ritualsagen i 1830'erne.

Ritualdebatten foregik hovedsagelig indenfor gejstlighedens kreds, men med skarpe protester fra de vakte lægfolk, som ville fastholde det gamle kirkeritual fra 1685. Formentlig havde biskoppernes *Hyrdebrev af 1817* med sin åbenhed og tolerance givet mange præster det indtryk, at der var blevet større rummelighed i forholdet stat-kirke, hvilket blandt andet betød et friere forhold til enevældens krav om en liturgisk fælles orden. Hyrdebrevet var i 1817 sendt til alle præster i landet i anledning af 300-året for Luthers reformation.[12]

Situationen blev imidlertid uholdbar, for på grund af den voldsomme ritualdebat, især om præsters ret til ritualforandringer og den efterfølgende adressebevægelse blandt de vakte lægfolk om sognebåndsløsning m.m., skærpedes modsætningerne i statskirken. Man frygtede et skisma, hvilket flere af biskopperne gav udtryk for. Med hver sin begrundelse søgte præster og vakte lægfolk i virkeligheden at få større frihed på hinandens bekostning, hvilket Mynster var klar over. Han frygtede en sprængning af enevældens uniformitetsprincip, der byggede på én salmebog, én alterbog, én ritualbog, én gudstjenesteordning, ja, én katekismus, én

[12] Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 68ff.

konfirmation, én skoleordning. Spørgsmålet var således for kirkestyret, hvor meget ritualfrihed og sognefrihed den ansvarlige enevælde kunne tillade uden at ødelægge de stærke bånd mellem stat og kirke. Man skulle balancere mellem autorisation og frihed, for det havde betydning for forholdet mellem stat og kirke. Ritualdebat aktualiserede med andre ord spørgsmålet om statskirkens fremtidige struktur.

Regeringen havde i kancellicirkulære af 12. august 1828 fastholdt, at der ikke måtte afviges fra hverken kirkeritualet eller alterbogen ved de kirkelige handlinger. Fremtrædende københavnske præster ændrede alligevel i det gamle kirkerituals liturgiske formularer. I hele denne udvikling spillede magister Jacob Chr. Lindberg en hovedrolle som de vaktes talerør – ikke mindst gennem Lindbergs udgivne blad *Nordisk Kirke-Tidende*, som i 1830'erne cirkulerede blandt de vakte på Fyn og Sjælland.[13]

Klagerne over præsters selvbestaltede ændringer var rettet mod pastor P.C. Stenersen Gad (Trinitatis Kirke, Kbh.), dernæst mod hans svigerfader stiftsprovst H.G. Clausen (Vor Frue Kirke, Kbh.). Deres sager er de oftest fremhævede. Det drejede sig for P.C. Stenersen Gads vedkommende om ændringer i nadvertiltalen. Formuleringen: "Hvormed han har fyldestgjort for alle Eders Synder", blev ændret til følgende: "til hvis Ihukommelse, I helligholde denne Handling". H.G. Clausen ændrede derimod i selve dåbsformularen, som omfattede forsagelse, trosbekendelse og døbeord (i den treenige Guds navn fra Matt. 28,19). Han udelod korstegningen og leddet "nedfoer til Helvede" samt ændrede forsagelsen til: "Forsager du Synden og alt Ondt, som er Gud mishageligt?" (jf. bilag 1).

[13] Baagø: *Magister Jacob Christian Lindberg*, 1958, s. 169ff, 196ff.

I to skrifter 1831-32 (*Et fornødent Selvforsvar* og *Om liturgisk Frihed*) udtrykte pastor P.C. Stenersen Gad synspunkter, som deltes ikke mindst af de præster, der ikke følte sig bundet til præsteedens ritualforpligtelse. Præsten stod overfor et meget forældet ritual, og derfor burde der være frihed til at ændre ord og sætninger, i det mindste i de væsentlige dele af formularerne, for at lette samtidens forståelse og fremme andagten. Ønsket om en bedre balance mellem autorisation og frihed blev hermed fremført, ikke mindst af københavnske præster.

Ønsket om ritualændringer førte til en voldsom debat med mange indlæg. Mynster deltog også i den offentlige debat. I starten af 1832, lige inden Grundtvigs udgivelse af skriftet *Om Daabs-Pagten*, udgav han en artikel i *Dansk Ugeskrift*.[14] Principielt understregede han på luthersk vis præstens forkyndelsesfrihed i enevældens statskirke. Det gjaldt ikke alene prædikenen fra prædikestolen, men også talen ved begravelser, ved vielser og eventuelt i forbindelse med en dåb. Men han kunne ikke gå med til, at der skulle være vidtgående frihed ved præsters brug af kirkeritualet og alterbogen. Efter Mynsters bedømmelse ønskede de fleste så vidt muligt at bevare uniformiteten med én fælles gudstjenesteliturgi – genkendelig for menigheden i alle kirker. Han kunne acceptere forkortelser af "en gammel Formular" og ombytning af "stødende Udtryk", hvilket præster ofte gjorde pga. de utidssvarende to ritualbøger. Men opstod der fra nogen i menigheden "Misfornøielse" med præsters vilkårlige ændringer i ritual, og de pågældende indsendte en klage, "da har egentligen den Klagende Ret, saalænge Anordningen endnu bestaaer". Med henvisning til pastor Stenersen Gads skrift fra 1831, *Et fornødent Selvforsvar*, føjede han dog til, at

[14] Mynster: *Blandede Skrivter*, 2. afd., 2. bd. (bd. 5), 1856, s. 373-395.

”Præsten ogsaa synes at have Ret, naar han efter saa lang Tiids Forløb begierer en Revision af vor Liturgie”. Denne forsigtige balancerende kurs mellem de stridende parter i ritualdebatten blev Mynsters linje. Han søgte en balance mellem fasthed og frihed.

Grundtvigs forsvar for det eksisterende dåbsritual og hans forslag om dobbelte formularer

Grundtvig krævede imidlertid en fuldstændig kirkelig frihed for både vakte og ”Rationalister”. Han svarede sine mange modstandere i skriftet *Om Daabs-Pagten* fra december 1832,[15] og heri erklærede han, at nu ”synes Maalet nok at være fuldt”. Han fandt, at det af regering og kirkelige myndigheder blev forlangt, at ”jeg og de andre gammeldags Christne” skulle forblive i statskirken uden at ”vor Tro” blev taget alvorlig. Grundtvig erklærede, ”at vor Daab er ægte christelig … at vi kun er i *Kirke-Samfund* med dem, der har *Daab* tilfælles med os”. For

> vor Daab er ikke meddeelt os ubetinget; men Kirken har oprettet en *Daabs-Pagt* med os, som indeholdes i *Spørgsmaal og Gjensvar* … Denne *Daabs-Pagt* … er *uadskillelig* fra den ægte christelige Daab,

som ikke alene står at læse i alterbogens dåbsritual, men også hos Morten Luther, ja, i ”den Biskoppelige og Pavelige Kirke”. Man kunne derfor ikke som stiftsprovst H.G. Clausen forandre dåbspagten uden at ændre hele kirkesamfundet, understregede Grundtvig.

[15] Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. V, citater: 366-371; jf. Grundtvigsvaerker.dk.

Dåbssynet hos Grundtvig drejede sig om dåbspagten, som han opfattede som vor Herres eget levende ord, som det lød i dåbsritualet. Pagten blev oprettet på ja-ordet til forsagelse og bekendelse. Den apostolske trosbekendelse udtrykte den sande kristendom, ikke som skriftlig overlevering, men som den lød og hørtes ved barnedåben. Kristenlivets vækst var afhængig af denne dåbspagt mellem barnet og Gud. Dette dåbssyn blev udviklet i 1830'ernes debat og kulminerede i *Den christelige Børne-Lærdom*, udgivet i årene efter 1855.[16]

Grundtvigs udgangspunkt i alterbogens dåbsritual var biskop N.E. Balles reviderede ritual. I 1783 var dåbsritualet blevet nænsomt revideret af Balle og optaget i alterbogen. Således kom der en ny indledning, der knyttede dåbens nødvendighed til arvesynden, hvor den tidligere var knyttet til eksorcismen, som var gledet ud af brug. Endelig nyformulerede Balle korstegningen, idet han henviste til Kristi kors, hvorved han afdæmpede korstegningens magiske karakter. Grundtvigs udgangspunkt var dette reviderede dåbsritual (jf. bilag 1).

Det største problem for Grundtvig var stiftsprovst Clausens ændring i Djævleforsagelsen. Det afgørende var, at vi forsagede "den personlige Fjende og Bagvasker af den *Christne Tro* og den *Christne Kirke*". Man kunne med andre ord ikke bare forsage alt ondt, for det var noget ubestemt, som i sig selv blev til det onde, fastslog Grundtvig.

Stiftsprovst Clausens søn, prof. H.N. Clausen tog faderen i forsvar. I to artikler i *Maanedsskrift for Litteratur* (1832, 12. hæfte og 1834, 1. hæfte) imødegik H.N. Clausen ud fra Den hellige Skrift den grundtvigske påstand om, at antagelsen af en personlig Djævel var en væsentlig del af kristendommen,

[16] Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, 1909, bd. IX, s. 344, 374f, 417-48 (jf. Grundtvigsvaerker.dk).

og at forsagelsen af denne Djævel nødvendigt hørte med til en sand kristen dåb. Derimod sagde Clausen, at den personlige Djævel havde spillet en stor rolle i folketroen. Læren om det onde hørte til gengæld til de kristelige hovedlærdomme, ligesom der i Bibelen oftere taltes om forsagelse af synd end om forsagelse af Djævelen.

Men Grundtvig var allerede i sit skrift om dåbspagten fra 1832, på baggrund af den stærke uenighed mellem "de gammeldags Christne" og "den nymodens Christendom", nået til den erkendelse, at det var blevet nødvendigt at bevare samvittighedsfriheden i statskirken, og at denne frihed skulle tilstås begge parter. Menighedens medlemmer var med hensyn til kirkelige handlinger låst til sognet og dets præst. Denne ordning skulle ændres, så det blev muligt for medlemmer at vælge en anden præst end sognets. Derfor foreslog Grundtvig sognebåndsløsning med hensyn til dåb, nadver og konfirmation (dåbsoplæringen). Kirkens struktur og organisering skulle passe til den liturgiske frihed. Erkendelsen var kommet til ham efter et møde med biskop P.E. Müller, Sjællands Stift, for han kunne ikke overtale biskoppen til at få en særlig tilladelse til sakramenteforvaltning i Frederikskirken i København.

Men samvittighedsfriheden skulle også gælde præsterne. De skulle have mulighed for at vælge mellem "*dobbelte* Formularer" – "thi ved Siden af de gamle Formularer … kan der meget godt staae andre … naar Sogne-Baandet kun er løst, saa Menigheden ikke bebyrdes og forarges derved". Præsterne skulle ligeledes have frihed til at afvise kristne ved nadverbordet.[17]

Prof. H.N. Clausen havde foreslået den samme valgfrihed mellem ritualformularer, og det allerede i 1825. Grundtvig

[17] Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. V, s. 372-375, citat: 373 (jf. Grundtvigsvaerker.dk).

understregede imidlertid kraftigt, at denne valgfrihed for præster skulle ledsages af sognebåndsløsning, så lægfolket fik en tilsvarende frihed. Det var Clausen ikke enig i.

Debatten mellem Grundtvig og Clausen fortsatte, og den var særlig hidsig omkring 1834. Præster og vakte fulgte med i debatten. De læste *Nordisk Kirke-Tidende*. Heri skrev Grundtvig i en artikel om "Daab og Synds-Forladelse",[18] at alt var givet barnet med dåbspagten (barnets ja-ord til djævleforsagelse og tro) og dåbsbønnen om igenfødelse ("Forsikkringen"), fremsagt lige efter dåbsformlen (Matt. 28,19). Grundtvig kæmpede for fastholdelsen af det eksisterende dåbsritual og fremhævede ikke mindst vigtigheden af, at dåbsbønnen om genfødelsen blev fastholdt, og at Gud i dåbspagten "haver forladt dig alle dine synder". Denne formel var kritiseret af H.N. Clausen, der i det hele taget havde afvist arvesyndslæren. I sin artikel beskyldte Grundtvig H.N. Clausen for at gøre forskel på barnedåb og voksendåb. For Clausen manglede barnet tro, ligesom han nægtede barnets bevidsthed til at kunne tilegne sig troen. Derfor kunne barnet i dåben ifølge Clausen heller ikke modtage forsoningen i Kristus med syndernes forladelse. Mennesket var henvist til at måtte vokse og selv anstrenge sig moralsk for at opnå forsoningen. Ritualdebatten i 1830'erne og modsætningen til H.N. Clausen betød, at Grundtvig fik skærpet sit syn på dåben.

Regeringens opfattelse af autorisation og frihed. Præsternes private ritualændringer

Ritualdebatten fortsatte langt ind i regeringens rækker. Også her drejede diskussionen sig om en balance mellem

[18] *Nordisk Kirke-Tidende*, juni 1834, Grundtvigsvaerker.dk.

fasthed og frihed, dvs. mellem den liturgiske enhed med enevældens uniformitetsprincip og den enkeltes samvittighedsfrihed, som krævede en tolerance fra biskoppernes og regeringens side. Først var tolerancen udtrykt med *Hyrdebrevet af 1817*, som var underskrevet af biskopperne, og var billiget af Frederik 6. Siden fulgte kancelliskrivelse af 12. august 1828, der på baggrund af indsendte klager fra vakte, bl.a. over stiftsprovst H.G. Clausens dåbsritual, betød en ritualstramning og dermed en kursændring overfor præsternes forskellige ændringer. Vægten blev lagt på fasthed og ikke på frihed.

Kancelliskrivelsen var først og fremmest kancellichef P.C. Stemanns værk. Ørsted havde været uden indflydelse, idet han ved skrivelsens tilblivelse var på rejse i Norge. Han nævnte siden kancelliskrivelsen fra august 1828 i sine erindringer *Af mit Livs og min Tids Historie*:[19]

> I de skarpeste Udtryk foreskrev [kancelliskrivelsen] en aldeles bogstavelig Overholdelse af de for ministerielle [præstelige] Forretninger foreskrevne Formularer, hvilken Indskærpelse blandt andre Ulemper fremkaldte det mest forhadte Spejderi fra et vist Partis Side

Her tænkte Ørsted på det Grundtvig-Lindbergske parti. Stemann og Ørsted nåede fortsat ikke til enighed om sagen mod H.G. Clausens afvigelser fra de eksisterende to ritualbøger eller om en eventuel ritualrevision. De måtte indlevere hver sin kancellibetænkning i en samlede forestilling af 1. maj 1833 til kongen. Stemann ønskede at bede biskopperne om en betænkning, der skulle vurdere en eventuel ritualrevision, mens Ørsted straks ville gå et skridt videre og

[19] Ørsted: bd. 3, København 1855, s. 177.

lade J.P. Mynster foretage en ritualrevision. Endvidere drejede uenigheden sig om, hvorvidt H.G. Clausen skulle have en påtale (som han i sidste ende fik), fordi han i forbindelse med en foretaget dåb ikke helt fulgte alterbogen, som han som embedsmand og ud fra præsteden var forpligtet til at holde fuldt ud, hvilket var indskærpet i kancelliskrivelsen fra august 1828. Ørsted hævdede, at i så godt som alle landets kirker fraveg man fra statens ritualbøger, og at præsterne ikke aflagde præsteed på bogstaveligt at ville følge de autoriserede ritualer, og at præsterne ikke var embedsmænd i samme forstand som de verdslige embedsmænd, idet de i deres gerning måtte lade sig lede af samvittigheden.[20]

Hvor meget der konkret var blevet ændret i *Kirkeritualet af 1685* med tilhørende alterbog hos landets præster har ikke været nemt at få et helt præcist overblik over, idet det var svært at kontrollere for biskopperne, og menighederne havde ofte ikke lagt mærke til så meget. Det var imidlertid en udbredt skik at ændre i ritualerne, og det var svært at overholde de to ritualbøger til punkt og prikke, fordi der var kommet nye lovbefalede ændringer og udeladelser, som var svære at overskue for præsterne. Nogle gange kunne en biskop endda støtte ændringer, som da biskop Stephan Tetens i Als-Ærø Stift i november 1828 stærkt anbefalede overfor kancelliet en præsts egne ændringer i de centrale led og formularer ved dåb og nadver.

Præsterne i Baag Herreds Provstikonvent på Assensegnen omtalte problemet med præsters private ritualændringer, da de skulle indsende deres votum om "Ritualsagen i det Hele" til biskop N. Faber. Det skete i anledning af regeringens kancellicirkulære af 26. april 1834 om at høre gejstligheden om en eventuel revision af kirkeritual og al-

[20] Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874*, 1948, s. 60ff.

terbog. Præsterne i dette provsti mente, at kirkeritualet fra 1685 indeholdt adskillige overflødige ting, og meget i dette ritual var ubrugeligt, afskaffet ved lov eller gået af brug (f.eks. privatskrifte inden altergang og offentlig afløsning for visse synder m.m.). Præsterne var usikre på, hvad der var ophævet ved senere lov, eller hvad der kunne udelades. I den tilhørende alterbog var mange udtryk forældede og sproglig uforståelige for menigheden. Med andre ord måtte præsterne nødvendigvis foretage deres personlige ændringer for overhovedet at kunne bruge de to liturgibøger. Generelt i de fynske konventers svar i 1830'ernes ritualsag er det tydeligt, at bl.a. pga. præsters personlige ændringer var det uholdbart at beholde det bestående ritual, hvis regeringens formål var at fremme den liturgiske enhed.[21]

I virkeligheden må man formode, at kancelliskrivelsen fra august 1828 med indskærpelsen af ritualenheden i landet ikke i tilstrækkelig grad var nået til provinsen. Det var ofte sådan med regeringens regler og love, at de hurtigt blev taget i brug i hovedstaden, men det tog lang tid at implementere dem i hele landet. Regeringen havde derfor hurtigt fokus på overtrædelser eller markante ændringer i ritualformularerne i det københavnske kirkemiljø hos "moderne" teologer, der repræsenterede H.N. Clausens fløj.

Ørsted anskueliggjorde i Det danske Kancellis kollegium, at en "streng" fortolkning af de kirkelige love "ikke kan bestaa med Regeringens Konsekvens og Værdighed" – ja, heller ikke ville stemme "med Folkets religiøse og borgerlige Tarv". Kongen søgte i sin resolution af 22. april 1834, der blev udmøntet i kancellicirkulære af 26. april 1834, at balancere mellem Danske Kancellis to fløje.[22]

[21] Hansen: *Fynske Præstekonventer,* 1965, s. 66; Rasmussen: *Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber*, 1996, s. 125-31.
[22] Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22. Ritualsagen.

Kongens resolution blev senere offentliggjort i *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve … for Aaret 1834.*[23] Stemanns mindretalsfløj, hvor de to kancelideputerede konferensråd C.L. Lassen og konferensråd H.G. Bentzen var på Stemanns side, opnåede i resolutionen en "Misbilligelse" af stiftsprovst Clausens foretagne dåbsforandring ved skomagermester Lars Jensens barns dåb, ligesom man opnåede, at gejstligheden blev spurgt om det tilrådelige i en eventuel revision af kirkeritualet med tilhørende alterbog. Først derefter skulle en kommission nedsættes. Med kancellicirkulære af 26. april 1834 valgte regeringen således at indhente betænkninger hos landets biskopper vedrørende eventuelle "Forandringer i Ritualet og den tilhørende Alterbog".

Ørsteds flertalsfløj med de deputerede etatsråder M. Lange, M. Hansen og P.J. Monrad opnåede, at fremtidige klager fra vakte over manglende overholdelse af ritualet, øjeblikkelig mens hele ritualrevisionen var i gang i hvert tilfælde administrativt skulle afgøres af kancelliet. Det skulle ske ud fra grundsætninger, som var skitseret i Ørstedfløjens indstilling til kongen, og som åbnede for en mere tolerant fortolkning af liturgiforpligtelsen, der dog ikke tilsidesatte de foreskrevne formularers troslærdomme. Kancellicirkulære af 12. august 1828 var således stiltiende blevet lempet, og Ørsted dermed imødekommet. Kongen skabte med sin resolution en afgørelse på kancelliembedsmændenes interne uenighed i sagen. Der var tale om en konsensuslinje, hvor begge parter var tilgodeset.[24]

[23] Ny Rk., udg. af T. Algreen-Ussing m.fl., 1844, s. 144.
[24] Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22. Ritualsagen.

Afslutning

Hele ritualdebatten – som bl.a. var startet med de vaktes protester – afspejlede en selvstændiggørelse af kirkens indre liv. De vakte slog sig sammen med N.F.S. Grundtvig og de gammeldagstroende præster, og de holdt fast i Grundtvigs dåbssyn, som siden har præget Folkekirken. Denne gruppe ville respekteres for deres religiøsitet, og de var med til at sprænge den lutherske enhedskultur i landet i kraft af ønsket om sognebåndsfrihed. De gammeldagstroende, som Grundtvig kaldte sine åndsfæller, holdt fast i deres egen selvstændige kristendomsopfattelse, som de mente, var bedst i samklang med kirkeritual fra 1685 og seneste alterbogsudgave fra 1830. Der opstod derfor en liturgisk kamp mellem de vakte og Grundtvig på den ene side og H.N. Clausens moderne skriftteologi på den anden side – begge fremhævede romantikkens samvittighedsfrihed – mod hinanden! Clausens fløj undsagde bl.a. dåbsritualets Djævleforsagelse, hvilket også er aktuelt i nutidens ritualdebat. I midten stod J.P. Mynster og mange præster med ønsket om en konsensuslinje. Skriftteologerne i 1820'erne og 1830'erne ville have indført romantikkens tolerance i fortolkningen af ritual, bekendelse og præsteed. Bekendelsestroskab var ikke mere udtryk for troskab imod "bogstaven", men troskab mod "Aanden". Denne frihed har ligeledes mange tilhængere i vor tid.

Der var som sagt under den afsluttende enevælde for alvor ved at vise sig en begyndende opløsning af den lutherske trosenhed. Rummeligheden førte til en liturgifrihed, for præsterne kunne ikke overholde de eksisterende ritualbøger, hverken sprogligt eller indholdsmæssigt. Den uafklarede liturgi i 1800-tallet var med til at ændre balancen mellem autorisation og frihed. Der skabtes en reformproces – med

vægt på frihed fremfor fornyelse. Ud fra liturgifrihedens målsætning stillede Grundtvig sit forslag om sognebåndsløsning med ønsket om en friere forståelse af statskirkens sognestruktur og organisation. Således hang liturgidebat og strukturdebat sammen i 1830'erne. Tolerancen var udpræget, også i regeringskredse, og kan sammenfattes i respekten for det enkelte individs samvittighedsfrihed. Dette begreb var grundlæggende i guldalderens periode 1800-1850, og det fik afgørende betydning for ritualkampen i 1830'erne, som skal behandles i næste kapitel.

II. Liturgidebat: Den store ritualkamp i 1830'erne

Indledning

Ritualsagen i 1830'erne var meget væsentlig, selvom den ikke førte til noget nyt ritual for statskirken. Det særlige var, at man i denne debat for første gang så konturerne af de kirkelige retninger, der skulle komme til at spille en stor rolle for dansk kirkeliv senere i århundredet. Det kom frem i debatten om de liturgiske led i ritual- og alterbog, hvor meningerne var delte.

Ligeledes blev denne ritualkamp bestemmende for resten af århundredet, fordi der ikke kom nye ritualer før i 1890'erne, og fordi biskop J.P. Mynsters ritualforslag fra 1839,[25] der ikke var blevet autoriseret af Christian 8., uofficielt blev anvendt af mange præster i sammenhæng med det autoriserede *Kirkeritual af 1685* med tilhørende alterbog.[26] Præsternes friheder gjaldt ikke mindst ritualforslagets nye prædikentekster til gudstjenesten.

[25] Mynster: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmar*k, 1839.
[26] *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, genoptryk af 1. udg., 1985; *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, red. af A. Krogh, 1855; *Forordnet Alter-Bog udi Danmark og Norge*, 1783; *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, 1830.

Regeringens høring af gejstligheden 1834-36

Med kancellicirkulære af 26. april 1834 valgte regeringen at indhente betænkninger hos landets biskopper om brugen af de to eksisterende ritualbøger. Spørgsmålet var, om gejstligheden, der dengang alene repræsenterede menigheden, var interesseret i en gennemgribende forandring eller blot ønskede en nænsom sproglig ritualrevison, der tog højde for kirkeritualets 1600-tals sprog. Flertallet skulle vise sig at foretrække den sidste løsning, men der var også forslag om at tilgodese de to mindretal, repræsenteret ved Grundtvigs og H.N. Clausens fløje. Således blev der foreslået dobbelte formularer, f.eks. i dåbsritualet: en traditionel og en moderne. Balancen mellem en general autorisation af hele ritualet og en form for liturgisk frihed skulle vise sig at være svær at finde.

Generelt set valgte biskopperne at indhente rådgivende erklæringer fra præsterne. På grundlag af præsteerklæringerne udarbejdede biskopperne deres betænkninger. I Rigsarkivet ligger biskoppernes betænkninger, bilagt præsternes udtalelser, tillige med Det kgl. danske Kancellis kollegiums betænkninger og forestillinger til kongen og dennes resolutioner i anledning af kancellicirkulære af 26. april 1834.[27]

Fyns biskop N. Faber greb det lidt anderledes an. Derfor er hans ritualbetænkning en af de mest interessante. Biskop Fabers betænkning fra 1836, sammenskrevet af præstekonventernes besvarelser, fylder hele 780 håndskrevne sider med talrige noter vedrørende konventernes mindretalsindstillinger. Faber ønskede, at Fyens Stift skulle tale med én fælles stemme i ritualsagen, hvilket lykkedes – men flere

[27] Rigsarkivet. 1834. Ra. Nr. G.95. (pk. A, B. Sjællands Stift; pk. C, D, E. Fyens Stift; pk. F. Aalborg og Viborg Stifter; pk. G, H. Ribe og Aarhus Stifter).

fynske præster var utilfredse over at være i mindretal. Fabers fremgangsmåde foregreb kancelliets arbejdsgang i ritualrevisionen og ignorerede de øvrige biskoppers indflydelse, idet hans betænkning var et fuldt færdigt ritualforslag til brug for hele landet.

Det fynske ritualforslag afspejlede fælles kirkelige midtersynspunkter hos Faber og mange fynske præster. Angående dåbsformularens indhold, som omfattede forsagelse og trosbekendelse samt døbeordene i den treenige Guds navn fra Matt 28,19, ønskede Faber og hovedparten af den fynske gejstlighed valg mellem to muligheder. Den ene var den gamle dåbsformular, hvor forsagelsen stod før troens tre led, dog med enkelte rettelser: "Du forsage Djævelen og hans Gjerninger, Ugudelighed og de verdslige Begjæringer ...". I den anden dåbsformular var den samme forsagelse flyttet til fjerde led efter trosbekendelsen.[28]

Fabers ønske om at minimere de øvrige biskoppers indflydelse satte imidlertid ikke biskop J.P. Mynster ud af spillet. Han var netop tiltrådt som biskop over Sjællands Stift og havde ikke satset på præstekonventerne fælles indstillinger i sin ritualbetænkning, men havde bedt om rådgivende erklæringer fra hver enkelt af Sjællands Stifts 280 præster. Disse erklæringer blev sendt til kancelliet vedlagt Mynsters betænkning af 25. oktober 1836. Endvidere var der udarbejdet en skematisk oversigt vedlagt betænkningen. Den var formentlig udarbejdet af Mynster selv, og resultatet af opgørelsen var en klar understøttelse af Mynsters egne synspunkter.

Af denne oversigt fremgik det, at 227 gejstlige i Sjællands Stift havde besvaret Mynsters henvendelse om en eventuel revision af kirkeritual og alterbog. Deraf ønskede 23 "ingen

[28] Rasmussen: *Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber*, 1996, s. 125-58.

Forandring", mens 65 gejstlige ville have "enkelte Vedtægters eller Sætningers Forandring". Til gruppen med de 23 hørte ikke mindst præsterne i Øster og Vester Flakkenbjerg herreder på Sydvestsjælland, hvor de grundtvigske og pietistiske præster var dominerende. Modsat ønskede 37 gejstlige en "gjennemgribende Forandring". De repræsenterede holdninger, som H.N. Clausens fløj havde udtrykt.

Denne gruppe talte især præster fra Vor Frue Provsti i København, fra Smørum og Sokkelunds Herreder, samt de fleste præster i Tybjerg og Hammer Herreder. I sidstnævnte herreder var en del præster af rationalistisk tilsnit, hvor man endnu ikke havde mærket vækkelsesbevægelsen i sognene.

Den store midtergruppe i stiftet talte 102 gejstlige, og de ønskede en "almindelig Revision og Omarbeidelse af enkelte Dele", som først og fremmest var sproglig bestemt og nænsom. Dette blev også biskop Mynsters moderate holdning, hvor han således søgte at balancere mellem det Grundtvig-Lindbergske "Partie" og H.N. Clausens fløj.

Mynster mente i sin betænkning fra oktober 1836, at sagerne om overtrædelser af de to ritualbøger var pustet op af de vaktes parti. Kancellicirkulæret fra 1828 havde bevirket klager fra dette parti:

> Enkelte Ord, som nu syntes upassende, og det Overmod, hvormed et bekjendt Partie benyttede sin Seier, naar man endog stillede sig hen ved Siden af Præsten med Bogen i Haanden for at controllere, om han tillod sig den mindste afvigelse.

Nu brugte Mynster slet og ret betegnelsen "Partiet" om de vakte med magister Lindberg i spidsen. Både biskop Tage Müller (Ribe Stift) og biskop J. Paludan-Müller (Aarhus Stift)

holdt sig i deres omfattende betænkninger til at undersøge og beskrive deres stifters holdning til en eventuel ritualforandring – sådan som kancelliet havde ønsket det. Begge havde vedlagt alle indkomne erklæringer fra stiftets præster, og på denne baggrund ville de anbefale en "Revision af Ritualet og Alterbogen". På god luthersk vis anså Müller ceremonierne for at være en menneskelig indretning. Derfor kunne det i "Tidens Længde" ikke være sådan, at "ingen Forandringer" måtte gøres. De måtte svare til tidsånden.

I alle de omtalte stifter var der en markant gruppe præster med tilknytning til de synspunkter, som var repræsenteret af universitetsteologien og ikke mindst af professor H.N. Clausen, som ønskede en egentlig gennemgribende forandring. Der var virkelig tale om en fløj i Sjællands Stift, mens det var langt sværere at tale om "den Clausenske Retning" i f.eks. Fyens Stift, hvor det gennem en proces mere drejede sig om at nå frem til fælles holdninger i ritualsagen.

Biskop Mynsters arbejde med et ritualudkast og fornyet høring af biskopper og præster

Efter at biskoppernes betænkninger var indhentet, valgte kongen i sin resolution af 22. juli 1837, der blev udmøntet i kancellicirkulære af 25. juli 1837, at overdrage biskop Mynster ritualsagen. Mynster udarbejdede herefter et nyt ritualudkast, som sendtes i høring. Ritualsagens fortsatte behandling i årene 1837-1839 ligger i Rigsarkivet med biskoppernes betænkninger og præsternes udtalelser, tillige med Danske Kancellis betænkninger og forestillinger til kongen

og dennes resolutioner i anledning af kancellicirkulære af 25. juli 1837.[29]

Kongens regering offentliggjorde kongens resolution fra 1837 i *Collegial-Tidende*.[30] Det blev således "ved allerhøistbemeldte Resolution … overladt Biskoppen at benytte til Medarbeidere, hvem han dertil maatte finde skikkede og villige". Senere udtrykte Mynster, at det skyldtes kongens tillid, som han skrev i sine biografiske *Meddelelser om mit Levnet*.[31] Men også A.S. Ørsted og flere andre embedsmænd i kancelliet havde kongens tillid. Resolutionen skete således efter indstilling af 31. maj 1837 fra kancellikollegiets flertal med Ørsted i spidsen.

Kongen udtalte i sin resolution følgende:

> Vi ville … at samtlige heer ommeldte Erklæringer, tillige med Biskoppernes Betænkninger, tilstilles Biskoppen over Sjællands Stift, hvem Vi alene ville have overdraget at udarbeide Forslag til Forandringer i Kirkeritualet og den tilhørende Alterbog, saaledes at det skal staae til ham at benytte som Medarbeidere, hvem han dertil maatte finde skikkede og villige, hvornæst Arbeidet bliver at overgive til en Commission til Prøvelse, forinden det allerunderdanigst fremlægges Os.

Kongen fraveg sin resolution af 22. april 1834 med hensyn til en kommissions nedsættelse, som Stemann hele tiden havde ønsket – dog stillede kongen i udsigt, at biskop Mynsters færdige arbejde ville blive overgivet "en Commission til Prøvelse". I Det danske Kancellis kirkestyre havde Ørsteds fløj (med M. Lange, M. Hansen, og efterhånden C.L.

[29] Rigsarkivet. Ra. G.167. Indkomne betænkninger (A: Læg 1-19; B: Læg 20-41).
[30] *Collegial-Tidende for Danmark*, 1837, s. 718f.
[31] Mynster: *Meddelelser*, 1854, s. 257.

Lassen) blandt kollegiets deputerede nu fået overtaget over kancelliets præsident P. Chr. Stemanns mindretalsfløj (efterhånden alene med støtte af H.G. Bentzen).

Det ansvarlige kirkestyre under enevælden opfattede situationen som kritisk. Mynster var formentlig valgt som enerådig både for at kunne sikre en rummelighed i ritualsagens fortsatte behandling og for at sikre en bevaring af ensartede ritualer i hele riget. I sin betænkning og indstilling til kongen fandt kancellikollegiets Ørstedfløj det ovenikøbet "for Øieblikket … særdeles vanskeligt at bringe en passende Sammensætning af en Commission tilveie". Bag disse bemærkninger gemmer sig formentlig dette, at en kommission, som Stemann i sin indstilling til kongen havde foreslået, skulle bestå af biskop Mynster, tillige med juraprofessor J.L.A. Kolderup-Rosenvinge og kirkehistorisk professor C. Th. Engelstoft, hvilket nemt ville kunne skabe bred utilfredshed, når dens resultat forelå. Alene kunne Mynster derimod bedre orientere sig til alle sider og derved lægge en midterkurs, ligesom kancelliet også bedre kunne kontrollere udviklingen.

På små to år færdiggjorde Sjællands biskop det udkast, som regeringen havde bedt ham om at skrive på baggrund af biskoppernes og gejstlighedens betænkninger. *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark* (1839) blev trykt og tilsendt biskopper og præster. Mynster foreslog ikke kun egne nye tiltag, men han søgte også at inddrage tidligere mindre ændringer, som oftest kun gjaldt for enkelte stifter.

Udkastet blev af mange anset for moderat og udpræget evangelisk. Det fremgik blandt andet af reaktionerne på hans forslag til supplerende prædikentekster. Her fik han ros og støtte af bispekolleger og præster. Derimod var sammenstødet mellem Grundtvig og Mynster voldsomt.

Mynster fik bred støtte fra biskopperne og præstestanden, især i Sjællands og Fyens Stift. Støtten gjaldt både Mynsters ritualforslag – ikke mindst hans dåbsformular (med kun ét spørgsmål til barnet) – og hans alterbogsforslag med et nyt tredje tekstudvalg. Mynsters *Udkast* af 1839 indeholdt således en moderat ritualrevision.[32] Alligevel skulle hans *Udkast* vise sig at skabe en kirkelig debat. Modstanden rejste sig hurtigt fra flere sider og kom ikke alene til udtryk offentligt, men også i de mange betænkninger og erklæringer fra biskopper, præster og universitetsfolk, som nu blev indhentet til brug for en kommende ritualkommission.

De to modstandere fra Kirkekampens dage i 1825-26, N.F.S. Grundtvig og H.N. Clausen, kunne nu ud fra hver sit synspunkt enes om det mål at bekæmpe Mynsters *Udkast*. Grundtvig stod udenfor gejstlighedens embedssystem. Han var ikke i embede og kunne derfor ikke indgive erklæring, men havde alene den mulighed at tage offentligt til genmæle. Han ønskede frihed til at blive ved det gamle kirkeritual fra 1685 og den seneste alterbogsudgave fra 1830, således også den eksisterende spørgende dåbsformular med bibeholdelse af djævleforsagelsen i uændret skikkelse (jf. dåbsritual revideret 1773), ligesom han gerne ville tilstå modstanderne lignende frihed til ritualforandring. Der skulle som forudsætning for en ritualrevision være valgfrihed mellem to formularer, hvilket også den liberale professor H.N. Clausen gik ind for. Med dobbelte formularer kunne der blive plads for både de gammeldagstroende grundtvigianere og vakte, ligesom de "moderne" teologer og gejstlige med H.N. Clausen i spidsen kunne finde deres valg. I sine skrifter om *Daabs-Pagten* (1832) og *Den danske Stats-Kirke upartisk Betragtet* (1834) havde Grundtvig netop gjort

[32] Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 68-74, 82f, 85-88, 89f; II: s. 8f, 23-26, 57-59, 67-73, 79-84.

rede for en "fri Stats-Kirke", der tilgodeså alle parter og indførte sognebåndsløsning. Men Mynster havde i sit *Udkast* gået imod dette ønske om dobbelte formularer, fordi han ønskede at følge enevældens krav om uniformitet, hvorved der kun var én liturgisk mulighed.

Grundtvig repræsenterede de vakte og de grundtvigske præster, især på Fyn og Sydvestsjælland. Hans protest kom i skriftet *Frisprog mod H.H. Hr. Biskop Mynsters Forslag*, 1839.[33] Utilfredsheden gjaldt ikke mindst Mynsters dåbsritualforslag, hvor denne havde udeladt alle dåbsformularens spørgsmål på barnets vegne med undtagelse af det sidste: "Vil du døbes på denne Tro?" For Grundtvig kunne denne ændring godt accepteres, hvis det samtidig fortsat var tilladt at anvende det eksisterende gamle dåbsrituals formular. Dette synspunkt gjaldt for Grundtvig også med hensyn til vielsesproklamationen i Mynsters vielsesritual for fraskilte, som han slet ikke brød sig om.

Den voldsomste reaktion på Mynsters *Udkast* kom ikke uventet fra Jac. Chr. Lindberg, der i *Nordisk Kirke-Tidende* i januar 1839[34] skrev kritisk om Mynsters ritualændring, at

> hvis vi ikke feile – vil det nye Aar bringe os det nye Ritual, hvorom man spaaer os, at det skal paatvinges Alle uden at spørge om det lader sig forene med den Enkeltes Troe og Samvittighed eller ikke, og spaaer os altsaa en udstrakt Samvittigheds-Tvang i Landet, der ikke synes at kunne undgaaes uden en Udtrædelse af Statskirken.

Med omtalen af en eventuel udtrædelse af statskirken tænkte Lindberg på lutherske menigheder i Schlesien, der

[33] Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 209-98, især 226-31, 253-55 (Grundtvigsvaerker.dk).
[34] col. 4.

på grund af den preussiske konges ritualrevidering i protest havde dannet en luthersk frikirke. For at understrege alvoren skrev Lindberg artikler herom i den følgende tid. Muligheden for et kirkeligt skisma var således inden for rækkevidde.

Mynsters ritualudkast, 1839: Grundtvigs kritik af dåbshandling

J.P. Mynsters *Udkast* gav ikke nogen frihed i formularerne. Han stod fast på enevældens krav om fælles regler for den kirkelige orden, dvs. kirkelig ensartethed i landet. Mynster foreslog en deklarativ dåbsformular ved barnedåb, ligesom trosbekendelsen blev fastholdt i den eksisterende form i dåbsritualet (revideret 1773). Mynster genoptog også skrivemåden "den Hellig Aand" fra før 1830-udgaven af alterbogen, for at komme den grundtvigske kritik i møde. I 1830-udgaven af alterbogen havde man brugte udtrykket: "den hellige Aand", hvilket især var blevet kritiseret af magister Lindberg. Endvidere fastholdt Mynster Djævleforsagelsen, dels fordi Djævelens navn kunne henføres til Ny Testamente, og dels fordi den kirkeligt set var en del af en hævdvunden oldkirkelig tradition. Dette også for at imødekomme de vakte og Grundtvig. Den eneste ændring, som han foreslog i nadveren, var at udelade ordet "sande" i dens distributionsformel ("sande Legem" – "sande Blod"). Derimod blev nadvertiltalens dogmatiske udtryk "fyldestgjort" bevaret (jf. bilag 1).

Mynsters dåbssyn hang sammen med hans tro på forkyndelsens Ord, hvor det afgørende i dåben blev, at Gud vedkendte sig det Ord, som han lod lyde til den døbte. Pagten var fuldbyrdet fra Guds side, men set fra barnets side måtte endnu troen på det tilsagte dåbsord komme til. Dåben

var her først og fremmest et led i den stadige kristelige vækst hos barnet, som blev udviklet i kraft af personlighedens dannelse.

Mynsters kompromissøgende dåbsforslag var efter Grundtvigs mening inkonsekvent, hvilket han offentligt gav udtryk for i *Frisprog*: "Kunde det spæde Barn kun først rigtig fatte det *eneste* Spørgsmaal, Hr. Biskoppen vil have beholdt, og som jeg i den nye Sammenhæng ei tør sige, jeg forstaaer, da vilde det sikkert gaae glat med Resten".

Grundtvig og Lindberg med flere vendte sig offentligt mod Mynsters ritualforslag, især fordi spørgeformen ved barnedåben var opgivet, og fordi Mynster i dåbsbønnen under håndspålæggelsen efter døbeordene (Matt 28,19) havde udeladt "Gienfødelsen" med syndsforladelsen. Det drejede sig om følgende led i dåbsritualet fra alterbogen (1830, jf. bilag 1):[35] "som dig nu haver igienfødt formedelst Vand og den Hellig Aand, og haver forladt dig alle dine Synder". Mynster havde imidlertid i sit *Udkast*[36] omformuleret hele bønnen på følgende måde:

> Den almægtige Gud, som nu ved Daaben har optaget dig i sin elskelige Søns, vor Herres Jesu Christi Samfund, og har forundt dig Frelse ved ham, han styrke dig med sin Naade til det evige Liv.

Den kristelige vækst skulle herefter udvikle troen ifølge Mynsters dåbssyn.

I disse forandringer så Grundtvig en ophævelse af barnedåben som pagt. Grundtvig skrev følgende i *Frisprog*:[37]

[35] *Alter-Bog*, 1830, s. 247.
[36] Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 70f.
[37] Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 230-31 (Grundtvigsvaerker.dk).

> Den *Augsburgske Confessjon* henfører udtrykkelig *'Gienfødelsen'* til Daaben (2. art.), saa … derfor har vi den fuldeste Ret til at beholde Forsikkringen derom ved vore Børns Daab, og at denne Forsikkring ei kan gives, hvor *ingen* Pagt *oprettes*, har sikkert Hr. Biskoppen selv følt, og derfor afskaaret den med …

Med henvisning til den lutherske bekendelse afviste Grundtvig biskoppens udeladelse af "Gienfødelsen" med "Forsikkringen", dvs. syndsforladelsen. Grundtvig kunne kun forstå denne udeladelse i sammenhæng med at hindre barnets dåbspagt og tilsagn, når også spørgeformen blev udeladt.

Kirkeritualets gudstjeneste og Mynsters forandringer: tekstforslag og kollekter

Med *Kirkeritual af 1685* var altergangen ikke længere fast knyttet til hovedgudstjenesten, dvs. højmessen. Altergangen var ligesom dåbshandlingen opfattet som et tilvalg og en fast slutkollekt om Ordet blev anvendt ved en højmesse uden altergang. Her gives først en oversigt over gudstjenesteritual, dernæst Mynsters få ændringsforslag.

Højmessen kan formuleres på følgende måde ifølge C. Th. Engelstofts liturgihistorie, 1840[38] og *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, 1855:

- Degnens indgangsbøn.
- Menighedssang med salmen "Kyrie Gud Fader alsomhøieste Trøst" (Kyrieeleison).

[38] Engelstoft: *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark*, 1840, s. 55-78.

- Menighedssang med salmen "Aleneste Gud i Himmerig" (DDS. nr. 435; Gloria).
- Præsten med hilsen (responsoriet, dvs. vekselsang mellem præst og menighed/kor).
- Præsten synger/messer indledningskollekt og episteltekst.
- Menighedssang: En kort salme, der passer til episteltekst. Her anvendtes "Nu bede vi den Helligånd" (DDS., nr. 289), men i løbet af kirkeåret og ved højtider bruges andre salmer eller sekvenser, dvs. korte salmer på dansk eller latin.
- Præsten synger/messer evangelieteksten og slutter med hilsen (responsoriet: "Gud være lovet for sit glædelige budskab").
- Præsten intonerer Credo med trosbekendelsen Nicænum og menighedssang: "Vi tro, vi alle tro på Gud" (DDS. nr. 437).
- Menighedssang med salme over søndagens evangelium.
- Præstens prædiken, som indledes med bøn/formaning og Fadervor. Der prædikes over det afsungne evangelium til froprædiken og højmesse og over episteltekst til aftensang.
- Forbøn, Fadervor og den aronitiske velsignelse fra prædikestolen.
- Menighedssang (fast salme, der følger kirkeår og højtider).
- Hilsen (responsoriet) og kollekt (slutkollekt om Ordet, medmindre der er dåb eller altergang, hvortil der findes særlige kollekter).
- Den aronitiske velsignelse.
- Degnens udgangsbøn og Fadervor.

- Menighedens udgangssalme (valgt efter evangelieteksten eller kirkeåret).

I den ovenfor beskrevne højmesse indledtes med degnens indgangsbøn, som indeholdt en bøn om at måtte høre og sørge for mine synder. Tidligere fulgte introitus, dvs. nogle korte indgangsvers fra katolsk tid, eller en salme, oftest Luthers salme "Af dybsens nød, o Gud, til dig mit bange råb jeg vender" (DDS. nr. 496). Dette led blev imidlertid afskaffet med kirkeritualet. Degnen fremsagde efter indgangsbønnen formlen Kyrieeleison, som efterhånden blev erstattet af menighedssang med salmen "Kyrie Gud Fader alsomhøjeste Trøst". Derefter intonerede præsten formlen Gloria, som blev fortrængt af menighedens salme "Aleneste Gud i Himmerig" (DDS. nr. 435). Derpå vendte præsten sig mod menigheden med hilsen (responsoriet) efterfulgt af indledningskollekt. Siden sang præsten epistlen efterfulgt af en kort salme, der svarede til epistlen. Tidligere brugtes et halleluja-vers, men med kirkeritualet anvendtes salmen "Nu bede vi den Helligånd" (DDS. nr. 289), der dog i løbet af kirkeåret og ved højtider blev fortrængt af andre salmer eller sekvenser, dvs. korte salmer på dansk eller latin sunget af kor eller menighed. Herefter sang præsten evangelieteksten og sluttede med hilsen (responsoriet): "Gud være lovet for sit glædelige budskab". Præsten intonerede Credo med symbolet Nicænum og menighedens salme "Vi tro, vi alle tro på Gud" (DDS. nr. 437). Kirkeritualet bestemte imidlertid, at efter Credo kunne følge en salme over søndagens evangelium.

Her sluttede formessen og gudstjenestens midtpunkt var herefter prædikenen, som indledtes med bøn og Fadervor. Den anvendte søndagstekst til prædikenen var til fropræddiken og højmesse det afsungne evangelium og til aftensang

episteltekstens. I slutningen af prædikenen bestemtes det, at præsten skulle udlægge Luthers *Lille Katekismus* for menigheden, ligesom der kom en offentlig syndsbekendelse, som oplæg til altergangen. Sidstnævnte faldt dog bort med kirkeritualet, og præstens offentlige bekendelse blev erstattet af det private skriftemål. Lige efter prædikenen fulgte forbøn, Fadervor, den aronitiske velsignelse og en menighedssalme, hvor højmessens med forskellige valg fulgte kirkeår og højtider.

Denne udvikling bort fra altergangen som højmessens givne højdepunkt blev fuldendt med kirkeritualet, der til slut bestemte, at den aronitiske velsignelse også skulle lyde sammen med slutkollekt, udgangssalme og udgangsbøn. Fra 1897 kunne man igen indføre den "fulde Messe" (cirkulære af 29. januar 1897) og med *Ritualbog af 1992* blev altergangen en obligatorisk del af den faste højmesse.

Siden 1600-tallets højmesseritual havde gudstjenestens menighedssang udviklet sig. Fællessangen var blevet mere iøjnefaldende, mente Engelstoft: "Sangen var Folkets rette Eiendom, og dens Udvidelse er Beviset for Folkets tilbøielighed til at vinde en stedse større Deel i Gudstjenesten".[39]

J.P. Mynsters forslag til ændringer var få. Leddene med salmerne "Kyrie Gud Fader Alsomhøieste Trøst" og Gloria med "Aleneste Gud i Himmerig" gled ud i Mynsters *Udkast*. De to led blev samme sted erstattet af menighedssangen (uden Credo) "Vi tro, vi alle tro på Gud". Den havde hidtil været en af de to salmer før prædikenen, som nu blevet givet frit efter præstens salmevalg. Ligeledes var den aronitiske velsignelse fra prædikestolen sløjfet. Mynster strammede formessen, og der var åbnet op for, at der i formessen

[39] Engelstoft: 1840, s. 93.

kunne læses en evangelietekst i stedet for den vante episteltekst. Dette var allerede tilladt i Ribe og Sjællands Stifter.

Liturgidebatten om Mynsters højmesseforslag koncentrerede sig især om nye tekster og kollekter. Mynster fremlagde i sit *Udkast* til en revideret alterbog en ny tredje tekstrække med 66 prædikentekster, og tekstrækken bestod af 36 evangelietekster og 30 episteltekster. Mynster havde gjort meget ud af, at der både kunne prædikes over episteltekster og evangelietekster til højmessen. Det var meningen, at denne tredje række skulle bruges hvert tredje kirkeår, mens de eksisterende autoriserede prædikentekster, henholdsvis en tekstrække med evangelietekster og en med episteltekster, skulle bruges første og andet kirkeår, og tilmed nu kunne blandes i løbet af kirkeåret. Dette skulle foregå ved, at præsterne i det første kirkeår startede med evangelieteksten 1. s. i advent, og 2. s. i advent valgtes episteltekstsen. I resten af kirkeåret skiftedes løbende på samme vis. I det andet kirkeår begyndte præsterne tilsvarende 1. s. i advent med episteltekstsen, dernæst evangelieteksten 2. s. i advent og således fremdeles skiftevis i resten af kirkeåret.[40]

Mynsters nye 3. tekstrække med evangelie- og episteltekster til hver søndag og helligdag i kirkeåret hørte, som det ses i kapitel 4 (jf. bilag 2), til forudsætningen for 2. tekstrække, som blev autoriseret i 1885. Det interessante for en nutidslæser ved Mynsters nye prædikentekster er hans valg af 30 episteltekster, for i dag er der også ønsker om at bruge episteltekster som prædikentekster ved højmessen. Mynsters ny episteltekster til 3. tekstrække kan opstilles således:[41]

[40] Mynster: *Udkast,* 1839, II: s. 8 og III: s. 5.
[41] Mynster: *Udkast,* 1839, I: s. 2-49; jf. Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 278-80.

- Ap.G. 2,32-42 – Peters prædiken, pinsedag.
- Ap.G. 4,23-33 – En bøn, der hviler i Ordet, trin. s.
- Ag.G. 10,28-35 – Peter og Kornelius, 4. s. ef. trin.
- Ap.G. 16,22-34 – En fangevogter døbes, 21. s. ef. trin.
- Ap.G. 17,22-34 – Paulus prædiken, 2. s. ef. trin.
- Ap.G. 20,17-27 – Paulus prædiken, 6. s. ef. trin.
- Ap.G. 20,28-36 – Paulus prædiken, 8. s. ef. trin.
- Ap.G. 26,9-18 – Paulus prædiken, 2. pinsedag.
- Ap.G. 26,22-29 – Paulus prædiken, 10. s. ef. trin.
- Rom. 8,18-23 – Håbets længsel, 25. s. ef. trin.
- Rom. 8,31-39 – Ingen kan skille os fra Guds kærlighed, 4. s. ef. H.3.K.
- Rom. 13,1-7 – Paulus og øvrigheden, 23. s. ef. trin.
- Rom. 13,11-14 – Kristi komme – natten lider, 2. s. i adv.
- 1. Kor. 1,27-2,5 – Ingen må rose sig, 18. s. ef. trin.
- 1. Kor. 13,1-13 – Kærligheden, 13. s. ef. trin.
- 1. Kor 15,1-11 – Opstandelse, påskedag.
- 1. Kor 15-12-22 – Opstandelse, 2. påskedag.
- 2. Kor 5,17-21 – Forligelsen i Kristus, s. ef. nytår.
- Ef. 1,15-23 – Kristus ved Guds højre hånd, opstandelsen, Kr. himmelfartsdag.
- Ef. 4,11-16 – Kirkens embede – vækst/ Kristi fylde, alle helgens d.
- Fil. 3,3-11 – En kristen på vej mod død og opstandelse, midfaste s.
- Kol. 3,18-4,1 – Formaning om familielivet, 2. s. ef. H.3.K.
- 1. Tim. 1,15-17 – Frelse og nåde alene, 6. s. ef. H.3.K.
- 1. Tim. 6,6-12 – Penge kan ødelægge, 15. s. ef. trin.
- 2. Tim. 2,3-9 – Guds ord er ikke bundet, s. septuagesima.

- Tit. 2,11-14 – Må ikke diskutere med sekterne, 4. s. i adv.
- Tit. 3,4-9 – Frelse og fornyelse ved dåben, Fastelavns s.
- Hebr. 7, 23-28 – Jesus den syndfri ypperstepræst, 2. s. i fasten.
- Hebr. 11, 13-16 – Troen levede i patriarktiden, s. ef. jul.
- Jak. 2,14-23 – Tro og gerninger, 20. s. ef. trin.

Grundtvig kommenterede Mynsters omfattende tekstforslag. Principielt var Grundtvig åben overfor tre tekstrækker med prædikentekster til hver søndag. Det gjaldt især Mynsters forslag til en ny tredje tekstrække, for som Grundtvig skrev i *Frisprog*: "En ny Række af Bibelske Texter kan jo dog aldrig skade!" Grundtvig så dog helst, at der blev en opdeling i henholdsvis en historisk, en dogmatisk og en moralsk række tekster.[42]

Det afviste Mynster herefter i *Oplysninger angaaende Udkastet til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark* (1840):[43]

> Men naar man nu vil have de historiske Texter strengere afsondrede fra de dogmatiske og moralske, da vil man formodentlig, at vi i een Tiid af Aaret skulle prædike Dogmatik, i en anden Moral, og atter i en Tiid prædike Historie uden at gaae ind i det Dogmatiske og Moralske! Skulde da endnu Texterne ordnes systematisk, saa at vi fik visse Søndage til at prædike over enhver Læresætning, da vare vistnok 'de aandelige Baand giorte strammere, end de hidtil vare' [citat fra Grundtvigs *Frisprog*], ja saa stramme, at ingen

[42] Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. VIII, 1909, s. 257ff, citat, s. 263 (www.-Grundtvigsvaerker.dk).
[43] *Blandede Skrivter*, afd. 1, bd. 1 (bd. 1), 1852, s. 380f.

> Prædicant kunde bevæge sig frit; thi en
> Prædikestoel er intet Katheder.

Mynster angreb Grundtvigs forslag om en pædagogisk tilrettelæggelse i løbet af tre kirkeår med tre nøje afstemte og definerede mulige prædikentekster. Mynster havde et kritisk øje til en al for pædagogisk tilrettelæggelse af liturgien, for man risikerede at miste det mysteriøse.

Den pædagogiske tendens hos Grundtvig viste sig desuden, da han var fri prædikant ved Frederikskirken i 1832-33. Her udarbejdede han en plan over brugelige prædikentekster, der næsten svarede til H.N. Clausens prædikentekstforslag, trykt i hans afhandling om katolicismens og protestantismens kirkeforfatning fra 1825. 1. s. i advent startede hos Grundtvig med Bebudelsen af Johannes Døberens fødsel og 2. s. i advent fulgte Bebudelsen af Frelserens fødsel osv.; herefter gik han netop "historisk" frem med Jesu barndomshistorie.

Mynster kunne dog ikke sige sig fri for en pædagogisk tilrettelæggelse. Han ville i sit alterbogsforslag fra 1839 f.eks. flytte Mariæ Bebudelsesteksten til 1. s. i advent. Ligeledes formulerede Mynster nye kollekter i sit *Udkasts* alterbogsforslag, hvorom der var bred tilslutning.[44] Mynster valgte således at formulere 18 kollekter, som i stil og tone, og nogle gange i indhold, lå tæt op ad de hidtidige evangeliekollekter, og som hver især kunne bruges inden for mindre afsnit af kirkeåret, dvs. ved flere søndage og til forskellige prædikentekster, ikke mindst episteltekstern:

- Én kollekt til hele advendstiden, én til hele juletiden,
- én til nytårsdag, én til søndagene mellem h. 3. k. og fasten,

[44] Mynster: *Udkast*, 1839, s. XII-XIII, I: s.14, 32.

- én til fastelavns søndag, én til hele fastetiden,
- én til alm. bededag, én til skærtorsdag,
- én til langfredag, én til hele påsketiden,
- én til Kr. himmelfartsdag, én til hele pinsetiden,
- én fra 1. til 7. s. ef. trin., én fra 8. til 14. s. ef. trin.,
- én fra 15. til 21. s. ef. trin., én til Alle helgens dag,
- én fra 22. til 26. s. ef. trin., én til sidste s. i kirkeåret.

Foruden disse kollekter, der var holdt "för Prædiken", havde Mynster tillige formuleret kollekter til "efter Prædiken", fordi han mente, der var for få kollekter til at afslutte gudstjenesten. "Menighederne skulle ikke trættes ved stedse at gientage de samme Ord", mente Mynster.

Af de allerede eksisterende kollekter "efter Prædiken" (jf. *Alter-Bog*, 1830) medtog Mynster i sit alterbogsforslag afslutningskollekten om Ordet:

> Vi takker dig for denne din faderlige Velgierning, at du af din store Naade og Barmhjertighed haver givet os dit hellige og salige Ord, ved hvilket du ogsaa her hos os forsamler din christen Kirke …

Ligeledes medtog han den eksisterende fastekollekt:

> Vi takke dig, Gud Fader! at du har givet os din eenbaarne Søn Jesum Christum … Vi takke dig, Jesu Christe! at du har baaret paa dit hellige Legeme alle vore Synder … Vi takke dig, o hellig Aand! at du har givet os i vore Hierter denne Tro … Giv os, o Gud! din Naade … Det bede vi alle i vor Herres Jesu Navn.

Som det ses af alterbøgerne fra 1953 og 1992 er disse to kollekter også med i dag.

Det teologiske Fakultets votum. H.L. Martensen i mindretal

Flertallet i Det Teologiske Fakultets lærerkreds stod nærmest på professor Clausens "moderne" linje. Dette fremgik klart af Fakultetets betænkning over Mynsters *Udkast* underskrevet den 31. december 1839. H.L. Martensen havde dog den 3. januar 1840 vedlagt et særskilt votum til betænkningen. Egentlig mente kirkeretshistorikeren H.J.H. Glædemark, at den originale betænkning med bilag var gået tabt, men den ligger i Rigsarkivet.[45] Betænkningen blev senere offentliggjort og trykt af professorerne C. Th. Engelstoft og C.E. Scharling i *Theologisk Tidsskrift*.[46]

Flertallet var forbeholdent overfor Mynsters *Udkast*, der blev opfattet som værende alt for moderat en ritualforandring. Ud fra sit kritiske syn på blandt andet Djævleforsagelsen indgav flertallet i det teologiske fakultet forslag til kancelliet om dobbelte formularer ud fra ønsket om at sikre en vis præstefrihed.

Ligeledes var flertallet af den opfattelse med hensyn til Mynsters forslag om en deklarativ dåbsformular med kun et spørgsmål (jf. nedenfor), at man skulle undgå "det Stødende og Betydningsløse i Spørgsmaalets Henvendelse til et bevidstløst ofte sovende Barn". Det gjorde man bedst ved enten intet spørgsmål at have i den deklarative formular, for "Barnets Anmeldelse til Daab og Tilstedeværelse i Kirken ere allerede en tilstrækkelig Erklæring om, at Daaben attraaes". Denne "Form understøttes ogsaa ved Kirkens Theorie og Praxis, da Nøddaaben, som skeer uden nogen som helst Spørgsmaal, stedse er erkjendt gyldig". Den næstbedste mulighed var at henvende det ene spørgsmål i Mynsters for-

[45] Rigsarkivet, Ra. G.167. Indkomne betænkninger (A: Læg 1-19; B: Læg 20-41).
[46] *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, København 1841.

slag, ikke til barnet, men derimod til "Fadderne, saaledes som det ogsaa bruges i flere nyere Agender, navnlig den badenske, den sacksiske og i nogle Formularer af den preussiske".[47]

H.L. Martensen ville, "at det gamle Rituals spørgende Form forbliver uforandret" (jf. bilag 1). Samtidig indrømmede Martensen, at han ikke kunne afgøre "dette liturgiske Taktspørgsmaal med dogmatiske Grunde; men som liturgisk Symbolik mener jeg, at den gamle Form anbefaler sig frem for nyere Former". Han fandt, at "enhver blot declaratorisk Form" var "for Kold". I sin argumentation tog han således ikke hensyn til det Grundtvig-Lindbergske partis dogmatiske begrundelse af spørgeformen med henvisning til, at den var forudsætningen for oprettelsen af barnets dåbspagt med Gud.

"Djævleforsagelsen" i dåbsformularens trosbekendelse ville Martensen beholde, idet "det Onde" i "den christelige Bevidsthed, og det er beviiseligt, at Forestillingen om Djævelen er den specifict-christelige Forestilling om dette". Herefter henvendte han sig til fakultetsflertallet:

> Theologernes historisk-critiske Undersøgelser, der gaae ud paa at vise, at Djævelen kun tilfældigt er indkommen i de christelige Ideers Kreds, synes mig ikke at kunne afgive nogen Instans mod den almindelige kirkelige Bevidsthed, der til alle Tider har sammenfattet sin aandelige Betragtning af det Onde i denne Forestilling.

Fakultetsflertallets historisk-kritiske metode overfor Den hellige Skrift imødegik Martensen med sin forestilling om "den almindelige kirkelige Bevidsthed".[48]

[47] *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, 1841, s. 130ff.
[48] *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, 1841, s. 163ff.

I sit dåbssyn fastholdt Martensen, ligesom Mynster, en klar objektiv side med Guds handling i barnedåben. Men Martensen lagde også vægt på en subjektiv side i barnedåben med formuleringen "Troens spire" i skriftet *Den christelige Daab* et par år senere (1843). Her ville Mynster have henlagt den subjektive side til barnets senere kristne vækst i troen. Barnedåbshandlingen omfattede for Martensen begge sider og formidledes til en større enhed. Derved kunne barnet få et "organisk Forhold til Christus … herved er Troens Spire allerede given" og dermed ligeledes dåbshandlingens "sande Gjenfødelse".[49] Martensens dåbssyn var præget af hans hegelske tilgang, og som ældre fastholdt han en enighed med Mynster i dåbssynet.[50]

Om nadverhandlingen foreslog Det Teologiske Fakultets flertal i betænkningen, at det "ubibelske" udtryk: "fyldestgiort" i Mynsters *Udkast* blev fjernet i nadvertiltalen efter uddelingen ("hvormed han har fyldestgiort for alle Eders Synder").[51] Man skulle ikke med nadvertiltalen forledes til en falsk "Syndesikkerhed".

Men Martensen var af en anden mening. Han understregede, ligesom Mynster havde gjort tidligere i sine dogmatiske arbejder, at "det ikke videnskabeligt kunne retfærdiggjøres" at forlade "det objective Moment i den christelige Forsonings Idee", ligesom han mente, at dette udtryk: "fyldestgiort" både var "Skriftens og Kirkens Lære". Martensen ville være meget betænkelig, hvis man rensede et ritual "for Udtryk, der vise hen til Ideen om en satisfactio Vicaria". Det

[49] Martensen: København 1843, s. 2f, 12-15, 22-23, 26, 32-36, 46-48, 56-58, 62f., 64, 71-72, 75f., især s. 76-83.
[50] Martensen: *Af mit Levnet*, *Meddelelser af H. Martensen*, II, København 1883, s. 71f.
[51] Mynster: *Udkast*, 1839, II: s. 83.

ville medføre den kritik af "Protestantismens Hoveddogmer at have forladt Kirkens Anvisning".[52]

Betænkningen fra Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, var først afsendt den 3. januar 1840,[53] og den var klart forbeholden. Kun det grundtvigske Broderkonvent i Sydvestsjælland var direkte negativ overfor Mynsters ritualforslag.[54] Det var ikke underligt, at Mynsters midterlinje blev klemt mellem H.N. Clausens fløj og det Grundtvig-Lindbergske "Partie". I sin ritualbetænkning fra 1836 havde Mynster forudset denne udvikling, men samtidig udtrykt det håb, at det brede flertal af gejstlige ville bære en revision af ritualet igennem. Flertallet af de fynske og sjællandske præster stillede sig på Mynsters linje i deres betænkninger.[55]

Liturgikommissionen af 1840 og den manglende autorisation

Frederik 6. havde i en resolution af 5. april 1839, offentliggjort i *Collegial-Tidende*, 1839,[56] nedsat "en Commission til at gjennemgaae foranførte tvende Udkast med dertil hørende Bemærkninger". De to udkast var Mynsters alterbogs- og ritualudkast, som i 1840-41 blev gennemgået af den nedsatte ritualkommission, der i store linjer fulgte Mynsters forslag. Mynster var formand for kommissionen, og han accepterede at bevare den gamle spørgeform i dåbsformularen for at imødekomme Grundtvig og hans fløj af tilhængere. Mod denne beslutning protesterede H.N. Clausens fløj i 1841. Clausen, der havde sæde i ritualkommissionen, var stærkt utilfreds med ritualkommissionens imødekommen-

[52] *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, 1. hefte, 1841, s. 168f.
[53] Rigsarkivet, Ra. G.167 B, læg 31.
[54] Rigsarkivet, Ra. G.167 B, læg 21.
[55] Rigsarkivet, Ra. G.167. Indkomne betænkninger (A: Læg 1-19; B: Læg 20-41).
[56] 1839, s. 283f.

hed overfor de grundtvigske synspunkter og over fastholdelsen af uniformitetsprincippet i ritualrevisionen. Han ønskede en delvis valgfrihed for præster i alle dele af en ny ritualbog.

Clausen gjorde rede for sine synspunkter i et protestskrift, udgivet i 1841: *Under hvilken Form maa den reviderede Liturgie ønskes indført i vore Menigheder og anvendt i vore Kirker? Spørgsmaal og Svar til nærmere Overveielse.*[57] Først og fremmest ville han ikke følge kommissionens "forsonende Middelvei mellem de modsatte Partier", dvs. mellem Clausens og Grundtvigs fløje. Samtidig antydede han, at kommissionens flertal var alt for imødekommende overfor det Grundtvig-Lindbergske parti. Dog var han enig med Grundtvig i ønsket om at fremhæve en liturgisk valgfrihed med dobbelte formularer.[58] Det ønske imødekom kommissionen ikke.

Flertallet i kommissionen, hvortil biskop Mynster hørte, valgte at bevare den gamle spørgeform i dåbsformularen, for derved at tage hensyn både til flere bispekollegaers opfattelse og til den Grundtvig-Lindbergske modstand. Dåbsformularens form var tilsyneladende heller ikke det afgørende for Mynster. Det vigtigste for Mynster var at få gennemført en nænsom ritualrevision. Derfor var han redde til at fjerne forhindringer og gå på kompromis. Sammen med de øvrige medlemmer af Ritualkommissionen bevarede Mynster ligeledes "Gienfødelsen" med syndsforladelsen i bønnen efter døbeordene, og derved imødekom han Grundtvigs kritik af udkastets dåbsritual.

Der var en frygt for en voksende separatisme, hvilket påvirkede ritualsagens afgørelse, som trak ud. Biskop Mynster kontaktede flere gange kongen for at høre til ritualsagens

[57] Clausen: 1841, s. 14-24.
[58] Clausen: 1841, s. 28-31.

afgørelse, men han fik et henholdende svar ifølge hans *Meddelelser om mit Levnet.*[59] Kongen havde dog søgt at få løst sagen. Han havde bl.a. kontaktet biskop N. Faber, som han kendte godt fra sin guvernørtid på Fyn. Det ses af kongens dagbøger og deres indbyrdes korrespondance, som ganske overgik Mynsters få private breve til kongen.[60]

Mynsters kontakt til kongen var således ikke fortrolig. Ritualsagen havde tillige givet konfrontationer mellem de ledende debattører, især Mynster, Clausen og Grundtvig. Uenigheden om dåbens betydning havde ikke virket befordrende for et nyt rituals indførelse. Det gjorde også indtryk på kongen, at der var modstand hos statens jurister og biskopper, såsom N. Faber. Tillige var der stridigheder i den nedsatte ritualkommission, hvis uenighed med kommissionsmedlemmet professor Clausen var blevet offentliggjort. Alt det gjorde kongen forsigtig. Derfor tog han ingen beslutning i ritualsagen i 1840'erne. Der var tale om et nederlag. Mere eller mindre alle havde talt om en bedre balance mellem frihed og autorisation, f.eks. med dobbelte formularer.

Afslutning

Der kom ingen autorisation, for kongen ønskede ikke splid. Kongens manglende afgørelse i ritualsagen kan ikke alene skyldes den Grundtvig-Lindbergske modstand, som det er blevet fremhævet af forskningen (Hal Koch og H.J.H. Glædemark). Der var mange involverede, som havde et ansvar for kongens manglende beslutning. Grundtvigs dåbssyn og hans fastholdelse af dåbsritualet fra 1783 viste sig at være et bolværk mod moderne ændringer og indgreb i cen-

[59] Mynster 1854, s. 257, 266.
[60] Rigsarkivet, Ra. Kongehusets arkiv. *Christian 8.*, nr. 121-163, 1794-1848.

trale dåbsformularer, og den situation kan gentage sig i den nuværende ritualdebat, som biskopperne har lagt op til.

Ritualsagens forlis medførte et nederlag for enevældens uniformitetsprincip, fordi enevældens regering ikke havde formået at gennemføre en ritualrevision af enevældens to liturgiske bøger. Til gengæld fastlagde statens regering en procedure i 1830'erne ritualsag efter interne diskussioner mellem de ledende embedsmænd P. Chr. Stemann og A.S. Ørsted. Denne procedure er siden blevet holdt af skiftende regeringer, hvor staten er den igangsættende instans ved ændringer af liturgi med høringer af kirkens folk, dengang biskopper, gejstlighed og universitet, samt nedsættelse af kommissioner osv. I kapitel 5 diskuteres det, om biskoppernes nuværende initiativ med en liturgidebat er et brud med denne tradition.

Ritualsagen forblev uafklaret, og først mod slutningen af 1800-tallet kom der gang i en ritualrevision. Inden da kom systemskiftet fra enevælde til repræsentativt demokrati i 1848-49. Enevældens statskirke fik i Grundloven af 1849 navnet Folkekirke, og i samme lov blev kirkeparagrafferne formuleret. Kirkeparagrafferne satte rammen om den fortsatte diskussion af liturgireform og strukturreform. Ligeledes skete der en forskydning i balancen mellem autorisation og frihed. For i mangel på en fast liturgi, som kunne erstatte de ældre ritualbøger, blev den liturgisk frihed for præster forøget, f.eks. når det drejede sig om tekstvalg til gudstjenesten eller enkelte ord eller sætninger i ritualet til højmesse og kirkelige handlinger. Præster tog sig frihed til selv at foretage ændringer eller fik godkendt ændringer hos stiftets biskop. Det er en problematik, som ikke er helt ukendt i dag, selv om præsters liturgiske valgmuligheder nu er langt større, end det var tilfældet med 1800-tallets kirkeritual og

alterbog. Den videre udvikling vil blive gennemgået i de næste to kapitler.

III. Strukturdebat: Forholdet mellem stat og kirke

Indledning

To kirkekommissioner i henholdsvis 1853 og 1868 søgte at sammenkæde en liturgireform, som også inddrog Mynsters ritualarbejde, med en ændret struktur, dvs. en kirkeforfatning, som loven i Grundloven af 1849 gav løfte om. Struktur og liturgi hang sammen, for kirken skulle selv bestemme over sine indre anliggender i en kirkeforfatning. Derfor måtte en liturgireform vente, indtil regeringen havde fået etableret en selvstændig struktur for Folkekirken.

Forudsætningerne for denne udvikling ligger i Grundlovens kirkeparagrafer. De to løfteparagraffer om henholdsvis en kirkeforfatning og en dissenterlov for andre trossamfund blev ikke til noget i 1800-tallet trods tidens tiltagende forståelse for religionstolerance og religionsfrihed. De to kirkekommissioners flertalsforslag til en kirkeforfatning blev ikke gennemført, og derefter valgte Estrup-regeringen i 1883 at oprette et kirkeligt råd, bestående af landets biskopper. Meningen var, at Det kirkelige Råd skulle være begyndelsen på en kirkeforfatning, som skulle udbygges hen ad vejen. Særlig erkendte biskop D.G. Monrad fra Lolland-Falsters Stift i dette bisperåd, at en kirkeforfatning måtte starte nedefra med menighedsråd, hvilket først blev en realitet i 1903, efter at Det kirkelige Råd var blevet nedlagt i

1901. I dette kapitel behandles Grundlovens forudsætninger og ramme for den fortsatte debat om struktur- og liturgireformer.

Regeringens tiltagende religionstolerance frem mod indførelsen af religionsfrihed

Begrebet "Samvittigheds-Frihed", dvs. personlig frihed i åndelige og religiøse sager, er et grundlæggende begreb i guldalderens periode 1800-1850, og det fik betydning og påvirkede udviklingen hen imod religionsfriheden i 1849. Forholdene er detaljeret beskrevet i min bog *Religionstolerance og religionsfrihed* fra 2009.

Flere forhold har spillet ind. Baggrunden var bl.a. givet med frihedsreformen i 1814, hvor jøderne fik borgerlige rettigheder.[61] Jøderne udgjorde det største antal indvandrere i landet. De vaktes forhold spillede en afgørende rolle, og deres ønske var frihed til at holde gudelige forsamlinger uafhængig af statskirkeinstitutionen. Ønsket om samvittighedsfrihed førte i løbet af 1830'erne til frihed i tro og religionsudøvelse for hele grupper, hvilket ikke mindst mærkedes hos de vakte. Dermed kom kravet om religionsfrihed efterhånden på tale. De vaktes forsamlinger i private huse var ofte ledet af tilrejsende lægprædikanter, og der var retningslinjer for disse forsamlingers afholdelse med Konventikelforordningen fra 1741,[62] som indskrænkede både ytrings- og forsamlingsfrihed. De vakte overtrådte disse bestemmelser, og derfor blev de dømt i retssager.[63]

[61] Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed,* 2009, s. 62ff.
[62] *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve*, 1741, III. Deel, udg. af J.H. Schou, 1777, s. 363ff.
[63] Rasmussen: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur,* 2016, s. 54ff, 63ff.

En ændring i behandlingen af de vakte skete, da kronprins Christian, daværende guvernør på Fyn, besteg tronen efter Frederik 6.s død i december 1839. Kroningen fandt sted ved en salvingsceremoni i Frederiksborg Slotskirke den 28. juni 1840, ledet af biskop J.P. Mynster med hele syv taler og et storslået ritual (jf. forsideillustration).

Regeringen havde som sagt retsforfulgt de vakte, men slog om og valgte snart tolerancens vej. Christian 8. var en anden type end sin forgænger og optrådte i borgerligt tøj i modsætning til Frederik 6., som altid viste sig offentligt i militæruniform. En af de første opgaver var vækkelsesrøret. Christian 8. lyttede her til præster, som han kendte fra sin guvernørtid på Fyn, bl.a. provst U.A. Plesner i Humble Sogn på Langeland. Retsforfølgelser førte til folkelig uvilje og uro, ligesom det gav de vakte vind i sejlene. Christian 8. valgte i oktober 1840 at neutralisere konventikelforordningen af 1741. Der var tale om kongens personlige indgreb i sagen.

Det afgørende med Christian 8.s resolution om religionstolerance over for de vakte var, at – til trods for borgernes bundethed til enevældens ensartede lovgivning – skulle staten nu respektere samvittighedsfriheden. Denne frihed blev dog ikke tilstået de baptistiske vakte, som fortsat skulle følge konventikelforordningen af 1741. Men religionsfriheden – forstået som ret til fri religionsudøvelse – kom i 1840'erne hyppigere på tale i den offentlige debat.[64]

En af de kendte vakte grundtvigsk orienteret vækkelsesprædikanter P.C. Mønster gik over til baptismen og blev baptistleder. Han sendte i 1840 et andragende til Roskilde Stænderforsamling om religionsfrihed, som dog uden debat blev afvist. Hans forbillede var den engelske, og især den

[64] Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 145-59.

amerikanske udgave af religionsfriheden, hvor alle ligeberettigede religionssamfund var helt adskilt fra statsmagten.

To engelske baptistpræsters besøg tillige med kvækeren Elizabeth Frys besøg i 1841 gjorde indtryk på Christian 8. Kvækerne er et trossamfund uden trosbekendelse, sakramenter eller embede og med en løs organisation. Deres religion er en stilfærdig mystik, hvor "det indre lys" i sjælen bryder igennem (Johs. 1,9). Gudstjenesten er et "silent meeting". Deltagerne sidder stille i en time eller mere. Nogle beder, andre mediterer, enkelte rejser sig og siger nogle ord, skriftsted eller tanke. Fry havde siden 1822 stået i korrespondance med kongens dronning Caroline Amalie.

Frys indsats var et eksempel på Kvækersamfundets humanitære arbejde med hensyn til slaveriets ophør og forbedringer i fængselsvæsenet. Derfor var hun kommet til Danmark, hvor hun besøgte fængsler. Fry mødtes med kongen og dronningen på Sorgenfri Slot for at tale sin sag. Kongen modtog fra Elizabeth Fry en erklæring af 28. august 1841 fra den fængslede lægprædikant P.C. Mønster, der i fængslet havde samtaler med Fry, som søgte en løsning. Mønster beskrev i sin erklæring kort baptismen og dens afvigelser fra statskirken. Baptisterne praktiserede gendåb, dvs. voksendåb, og de anerkendte ikke de omvendtes barnedåb, og de havde et overvejende reformert syn på dåb og nadver, som kraftigt nedtonede Kristi nærværelse i sakramentets gudshandling. Kongen ønskede en undersøgelse og lod Kancelliet udstede cirkulære af 2. oktober 1841, idet regeringen ville forhøre sig hos landets biskopper om, hvorvidt Mønsters "ansøgte frie Religionudøvelse" kunne tilstås "den anabaptistiske Sect".

Hele sagen findes i Rigsarkivet, hvor de originale biskoppelige betænkninger tilsyneladende ikke findes, men kan læses på mikrofilm.[65]

Med baptistplakaten af 27. december 1842, som offentliggjorde kongens resolution i baptistsagen, blev der administrativt intet ændret for baptisterne, både med hensyn til landets tvungne barnedåb (jf. dåbsforordning af 30. maj 1828) og anmeldelse af ulovlige forsamlinger til politi og præst (jf. konventikelforordning af 1741). Enevældens lutherske trosenhed i landet blev fastholdt i 1842. Baptisterne brød reglerne og nægtede at døbe deres børn, ligesom de ikke anmeldte deres forsamlinger. I den offentlige debat voksede kravet om, at man undgik tvangsdåb af baptisternes børn. Kravet om samvittighedsfrihed kom især fra liberal og grundtvigsk side. Samtidig viste drøftelserne hos konge og hos de deputerede i Det danske Kancelli både før og efter baptistplakaten af 1842, at A.S. Ørsteds ønske om at ophæve tvangsdåben efterhånden vandt gehør hos et flertal. Kongen tilsluttede sig også denne mere moderate linje i 1847 og forfølgelserne stilnede af.[66]

Kongemagtens religionstolerance viste sig også i sagen om den tyske katolske biskop A. Lüpkes (Osnabrück) ansøgning om anerkendelse af visitationsretten over de danske katolikker, som på baggrund af biskop Mynsters anbefaling blev indrømmet af kongen i 1841. Mynster brugte i sin betænkning om Lüpkes ansøgning professor H.N. Clausens værk fra 1825 om protestantismen og katolicismen. Den teologiske synsvinkel på hele sagen havde dette standardværk som forudsætning. Til den katolske biskops beføjelser hørte

[65] Rigsarkivet, Ra. H.12. Bilag til Kancelliplakat af 27. dec. 1842. Heri udtagen sag nr. 1074/1842 – mikrofilm nr. 58744: nr. 475ff. Kladden af Mynsters betænkning, dateret 23. oktober 1841, findes dog i Rigsarkivet, Ra. B.5-534. Sjællands Stifts Bispeembede.

[66] Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, kap. IV, s. 169ff.

”Potestas Ordinis”, dvs. hans ret til at indvie kirker og præster samt konfirmere m.v. Denne ret kunne ikke udøves, fordi det ifølge *Danske Lov* ikke var tilladt nogen katolsk gejstlig at opholde sig i landet. Mynster anså det imidlertid principielt for i orden, at biskoppens ”Potestas Jurisdictionis” delvis kunne finde sted. Det omfattede tilsyn med de gejstlige og kirkens ejendomme. Her kom således en åbning. Det betød ifølge Mynster, at der kunne indrømmes den tyske biskop Lüpke tilsyn og jurisdiktion over katolske præster og ejendom her i landet, blot måtte denne biskop ikke rejse til landet og afholde visitationer eller være i direkte kontakt med danske katolikker.[67]

Kongen tilsluttede sig Kancelliets og Mynsters indstilling gennem resolution af 9. juni 1841 for henholdsvis Kongeriget og Hertugdømmerne. Kongens beslutning om en indirekte og begrænset anerkendelse skyldtes også vedvarende diplomatisk pres fra det katolske Østrig i årene 1839-41 og efterhånden også fra Preussen m.fl. Christian 8. havde mange katolske diplomater i audiens.

Betingelsen for resolutionens begrænsede anerkendelse var dog, at biskop Lüpke ikke måtte rejse ind i landet, men han måtte lade visitationen ske ved en af de danske katolske præster. Endvidere som det afgørende nye skulle enhver katolsk præst, førend han måtte udøve sit embede her i landet, ansøge om godkendelse hos kongen, som alene skete på betingelse af, at han ville efterleve landets love. Det var sket efter anbefaling af biskop Mynster. Som en konsekvens anerkendtes præsten for den katolske menighed i Fredericia i 1843. Denne tolerance viste Christian 8.s og hans regerings klare brud med den eksisterende praksis fra *Danske Lov* (6-

[67] Mynsters betænkning refereret og citeret i kancelliets forestilling: Rigsarkivet, Ra. H.6-32/33. Forestilling af 3. marts 1841 til kongen – nr. 115. Mikrofilm nr. 58595.

1-3). Hidtil havde det været forbudt jesuitter og katolske gejstlige at rejse ind og virke i landet, men nu anerkendte kongens regering katolske præster i Danmark. Tolerance og samvittighedsfrihed vejede tungest.[68]

Grundloven af 1849

Der var i 1840'ernes enevælde for alvor ved at vise sig en begyndende opløsning af den lutherske enhedskultur. Religionstolerancen havde dannet forudsætningen i hele guldalderens periode fra 1800-1850. Tolerancen var udpræget og drejede sig om respekt for det enkelte individs samvittighedsfrihed.

Frederik 7.s ægteskabelige situation viste denne udvikling. Han ønskede at gifte sig for tredje gang med Louise Danner. Biskop Mynster blev bedt om at forrette vielsen. Indlagt sidst i J.P. Mynsters manuskript til *Meddelelser om mit Levnet* (udgivet efter hans død i 1854) lå et blad, som ikke blev offentliggjort. Det stammede fra 1850, hvor han viede Frederik 7. til lensgrevinde Louise Danner, der var borgerligt født (Louise C. Rasmussen), og derfor formelt var viet til kongens venstre hånd. Mynster meddelte sine overvejelser, om han skulle afslå at foretage vielsen, men konkluderede ud fra sit rummelige kirkesyn, at et afslag ikke "kunde bestaae for Samvittighedens Dom". Der var ingen lovlig hindring for ægteskabet, selvom han fandt det uværdigt. Det var kongens beslutning, og denne giftede sig som privatperson til venstre hånd, dvs. uden arveretslige følger for hustru og tilkommende børn i ægteskabet. Mynsters skrevne overvejelser om kongens ægteskab med grevinde Danner, som aldrig rigtigt blev accepteret, hverken af kon-

[68] Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 120-33.

gens nærmeste, diplomatiet eller af folket, blev først udgivet af sønnen C.L.N. Mynster efter grevinde Danners død i marts 1874.[69]

Baggrunden for biskop Mynsters overvejelser var tidens debat om vielse af fraskilte. Dengang var det virkeligt et problem, for loven om borgerligt ægteskab fra 1851 omfattede andre trossamfunds medlemmer og ikke Folkekirkens medlemmer (før efter 1923). Mynster havde formuleret et særligt kirkeligt ritual for vielse af fraskilte i 1839, og dette ritual, der i proklamationen lagde særlig vægt på det borgerlige udgangspunkt, fik ministeriets godkendelse til brug i 1857-58. Derved blev fraskilte folkekirkemedlemmer, der ønskede nyt ægteskab, tolereret indenfor den rummelige Folkekirke.

Respekten for individet og den personlige samvittighedsfrihed var omdrejningspunktet, da de politiske forhold i Danmark førte til systemskiftet i martsdagene 1848, hvor man gik fra enevælde til repræsentativt styre. Denne overgang kom ikke ganske pludseligt, men tidens tolerante kulturforståelse dannede baggrunden. Denne politiske ændring måtte også betyde overvejelser om en ny ordning af kirkens forhold til staten. En langvarig strukturdebat om Folkekirkens organisation tog for alvor sin begyndelse.

Enevælden havde opretholdt landets lutherske trosenhed. Det var bl.a. enevoldsstatens formål at opretholde og værne om landets evangelisk-lutherske trosenhed og gudsdyrkelsen ifølge *Kongeloven af 1665*.[70] Men med systemskiftet i 1848-49 var der tale om en sekulær stat og ikke længere en kristelig stat. Det var derfor ikke længere indlysende, at

[69] C.L.N. Mynster: *Nogle Blade af J.P. Mynsters Liv og Tid*, 1875, s. 465ff.
[70] § 1-2, 6, jf. *Danske Lov af 1683*, 1-1-1 og 2-1-1. *Danske Forfatningslove* 1665-1953, 1958.

Den evangelisk-lutherske Statskirke var en integreret del af staten, som det var tilfældet under enevælden.

Frederik 7. (1808-63) stod for eftertiden som giveren med sin underskrift på Grundloven af 5. juni 1849. Religionsfriheden blev indført, og det uden de store diskussioner: "Borgerne har Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud på den Maade, der stemmer med deres Overbeviisning, dog at Intet læres eller foretages, som strider imod Sædeligheden eller den offentlige Orden" (§ 81, nuværende § 67).

Der var under den sene enevælde bred enighed om religionstolerance og samvittighedsfrihed samt andre trossamfunds ret til religionsudøvelse. Samtidig gav grundlovsfædrene løfter om love, der skulle ordne Folkekirkens kirkeforfatning og de andre trossamfunds forhold: "Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov" (§ 80, nuværende § 66) og "De fra Folkekirken afvigende Trossamfunds Forhold ordnes nærmere ved Lov" (§ 83, nuværende § 69).

I Grundloven hang spørgsmålet om en kirkeforfatning sammen med forholdene omkring andre trossamfund. I virkeligheden blev religionsfriheden fællesnævneren. Det viste Den grundlovgivende Rigsforsamlings forhandlinger om Grundloven af 1849. For Grundlovens religionsfrihed udmøntede sig netop i de to løfteparagraffer, som lovede henholdsvis en kirkeforfatning og en dissenterlov. Grundlovskomitéen argumenterede i sin betænkning fra marts 1849 ud fra religionsfrihedens princip og opstillede selvstændigt to løfteparagraffer,[71] der ikke var medtaget i regeringens oprindelige grundlovsudkast, forfattet af D.G. Monrad, men blev vedtaget af Rigsforsamlingen med stort flertal.

[71] Rasmussen: *Kirkehistoriske Samlinger 2013*, s. 125-127, skematisk oversigt.

Grundlovens løfte om en dissenterlov for andre trossamfund

Minoritetsreligionerne fik religionsfrihed med Grundloven (§ 81, nuværende § 67) i 1849. Denne lov skulle dreje sig om frihed til religionsudøvelse og ret til at danne trossamfund, hvis lære og liturgi ikke måtte stride "imod Sædeligheden eller den offentlige Orden", som paragraffen om religionsfriheden udtrykte det. Loven om religionsfrihed skulle udmøntes i en dissenterlov for andre trossamfund.

Andre trossamfund skulle have reguleret deres religionsudøvelse, hvilket først blev først realiseret som én samlet lov i december 2017. Indtil da ordnede man anerkendelsen af trossamfund på administrativ vis. D.G. Monrad fik i Rigsdagssamlingen i 1860-61 vedtaget følgende dagsorden i forbindelse med metodisternes ansøgning om anerkendelse: "Med den Anerkjendelse, at Regjeringen kan ordne denne Sag administrativt, gaar Folketinget over til Dagsordenen". Det var juristerne H. Matzen og Johs. Timm i *Kirkeret*,[72] der nævnte Monrads forståelse som grundlag. Kongen og ministeren skulle anerkende andre trossamfund.

Fremgangsmåden blev lige efter den formelle indførelse af 1849-Grundlovens religionsfrihed, at ikke blot katolikkerne, men ethvert trossamfunds medlemmer (menigheden) ved deres bestyrelse eller repræsentantskab kunne ansøge om anerkendelse af deres præst og forkynder, som skete ved kongelig resolution. Der kom ingen samlet lov, men man valgte en administrativ løsning på anerkendelsen af andre trossamfund. Problemet dengang var, at selve anerkendelsen af andre trossamfund udenfor Folkekirken ikke var hjelmet i Grundloven. Der var kun givet et løfte om en samlet lov for andre trossamfund end Folkekirken. Derfor måtte den udø-

[72] Matzen og Timm: *Haandbog i Den danske Kirkeret*, 1891, s. 903f.

vende myndighed (regering og Rigsdag) støtte sig administrativt til enevældens lovgivning, hvilket er omtalt i Matzens og Timms *Kirkeret*.[73] Det drejede sig om ældre privilegiebreve til de reformerte, romersk-katolske og mosaiske samfund, om borgerrettigheder til jøderne i 1814 og ovennævnte kongelig anerkendelse af katolsk præst i 1841. Anvendelsen af enevældens regler viste kontinuiteten ved overgangen fra enevælde til repræsentativt styre. Eksempelvis anerkendte den danske stat i 1850 den københavnske katolske menigheds præst. Det skete i sammenhæng med, at det østrigske gesandtskabs ejerskab til den opførte kirke i Bredgade (København) overgik til den danske katolske menighed.

Kultusministeriets anerkendelsesprocedure omfattende herefter indsigt i et trossamfunds lære med en vurdering af, om det pågældende trossamfunds trosbekendelse krænkede Grundlovens omtale af "Sædeligheden" og "den offentlige Orden". Dernæst skulle et trossamfund have en ansvarlig ledelse, som offentlige myndigheder kunne henvende sig til. Endelig skulle man sikre, at trossamfundets præster havde en behørig uddannelse og var kaldet af menigheden på ordentlig vis. Der skulle en særlig tilladelse til, for at præsten måtte forkynde på et andet sprog end det danske, noget som er blevet særlig aktuelt i dagens Danmark. Ligeledes var et trossamfunds medlemmer forpligtet på de kirkelige afgifter til deres eget trossamfund (Grundloven af 1849 § 82; 1866: § 77). Betalte medlemmerne ikke, kunne afgifterne inddrives ved myndighedernes udpantning (jf. lov af 29. marts 1873). Anerkendelsen af et trossamfund skete ved kongelig resolution.

[73] Matzen og Timm: 1891, s. 901-10.

Anerkendelsen gjaldt – som nævnt – i særdeleshed de ydre forhold såsom trossamfunds organisation, kaldelse m.v., men også trossamfundets lære måtte ikke stride mod den offentlige orden. Således var baptisterne ikke anerkendt (før 1952), fordi de ikke ville fremlægge en skriftlig bekendelse til vurdering af deres lære og ikke kunne gøre tilfredsstillende rede for deres præsters uddannelse. Anerkendt blev derimod de gamle trossamfund reformerte, jøder og katolikker, som havde haft toleranceprivilegier fra enevældens første tid. Ligeledes i begyndelsen af det 20. århundrede Den svenske Kirke (1913) og Den ortodokse Kirke (1915). I alt 11 trossamfund blev anerkendt efter denne procedure frem til 1970.

Med anerkendelsen kunne trossamfundets præst udføre kirkelige handlinger (dåb og vielse) med borgerlig gyldighed for trossamfundets medlemmer. Præsten førte embeds- og ministerialbøger (jf. lov af 13. april 1851, § 1 og 8) og udstedte udskrifter og attester fra disse bøger, og det med samme offentlige troværdighed som tilkom Folkekirkens præster. Her var tale om en ligestilling.

Med ægteskabsloven i 1970 blev nye trossamfund ikke længere anerkendt, men godkendt. Praksis blev herefter, at de enkelte trossamfunds medlemmer (menigheden) ved deres bestyrelse eller repræsentantskab ansøgte om godkendelse af deres præst og forkynder. Herefter forudsatte statens godkendelse af en præst, dels at den pågældende kunne udøve hvervet som vielsesmyndighed, dels at vedkommende beherskede det danske sprog. Var der tale om, at præsten tilhørte et nyt samfund, skulle dette først godkendes af staten.

Efter 1970 var der ved statens godkendelse fortsat fokus på præsten, men nu blev især menighedens forhold inddraget. Den første samlede lov, som opfyldte løftet fra 1849-

grundloven kom i december 2017.[74] Med loven skulle der ikke længere skelnes mellem anerkendte og godkendte trossamfund. Fremover skal betegnelsen anerkendte trossamfund alene bruges. Den nye lov har strammet vilkårene. Tilsynet er skærpet angående økonomi og tilsyn med menighedsledere/præster. Årligt skal et trossamfund angive ændringer, som kan indvirke på den tildelte anerkendelse. Det gælder lige fra adresser til vedtægtsændringer. Hvert år skal et trossamfund indsende en rapport, som skal ligge på trossamfundets hjemmeside, om regnskab, revision, udstedte lånegarantier og ledelsespåtegning. Alle donationer over 20.000 kr. skal opgives til staten, også de anonyme. Derudover er reglerne om præstens vielsesret betinget af et kursus i familieret og om det danske folkestyre. Der er også sket lempelser fra tidligere praksis. Der skal kun 50 medlemmer til at danne et trossamfund mod tidligere 150. Tillige skal trossamfundet ikke længere stille med en trosbekendelse, et krav som første gang blev formuleret af biskop J.P. Mynster ved den katolske præsts anerkendelse i 1841. Religiøsiteten i Danmark er blevet mere mangfoldig end på Mynsters tid. Nu skal trossamfundet blot indlevere centrale læretekster, der henviser til læretradition og grundlag, stadig for at sikre Grundlovens krav om den offentlige orden og sædelighed.

Grundlovens løfte om en samlet lov for andre trossamfund er blevet indfriet, men tilsynet omkring økonomi og præsternes indsigt i dansk lovgivning er blevet kraftigt præciseret og opleves af frikirker og trossamfund som en klar skærpelse af de regler for anerkendelse, som blev etableret ved overgangen fra enevælde til folkestyre i de første år efter 1849. Dengang anerkendte man blot som helhed trossamfundets egne anliggender, man blandede sig ikke med

[74] https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2017/1533 (10.12.2020).

krav om ændringer i troslære, skærpet årligt tilsyn med økonomi m.m. Den nye lov om andre trossamfund er trådt i kraft 1. januar 2018. Den blander sig især i religionssamfunds ydre anliggender (økonomi, organisation m.m.). Det skyldes bl.a. den tiltagende sikkerhedsrisiko med terror, som oftest er forbundet med religiøs aktivitet.

Grundlovens løfte om en kirkeforfatning og Folkekirkens fortrinsstilling

Med systemskiftet i 1848-49 var det ikke længere indlysende, at Den evangelisk-lutherske Statskirke var en integreret del af staten, fordi der med Grundloven af 1849 var tale om en sekulær stat, hvis lovgivende myndighed var en konfessionsløs Rigsdag. Staten havde ikke længere en trosbekendelse som sit retslige og politiske grundlag (jf. *Kongeloven af 1665*), selvom den ifølge Grundloven (§ 3, nuværende § 4) støttede Den evangelisk-lutherske Folkekirke og bandt regenten som medlem af denne kirke (§ 6). Men enevældens lutherske enhedskultur stod stadig meget stærkt i befolkningen. Derfor fortsatte den sekulære stats kirkestyre.

I Grundlovens løfte om en kirkeforfatning overvejede grundlovsfædrene ordet: "Forfatning". I tidens sprogbrug drejede det sig om en repræsentativ kirkeforfatning. I den retning udtrykte flere grundlovsfædre sig i Den grundlovgivende Rigsforsamling – om end formuleringerne kunne være forskellige og vage, fordi detaljerne i en forfatning med en løfteparagraf var udskudt til fremtiden. Det kan aflæses i *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen* (1848-49). H.N. Clausen talte om "Kirkens Forfatning", A.F. Tscher-

ning om "en Synodal-Forfatning", og J.P. Mynster om "Den egentlige Kirkeforfatning".[75]

Kultusminister D.G. Monrad (1811-1887) forfattede regeringens grundlovsudkast, som derefter blev behandlet af Rigsforsamlingens grundlovskomité, som tilrettelagde forhandlingerne.[76] Monrad blev cand.theol. i 1836 og trådte ind i politik som medredaktør på det nationalliberale *Fædrelandet* fra 1840 og siden redaktør på *Dansk Folkeblad* fra 1843. I 1846 blev Monrad præst i Vester Ulslev på Lolland. I 1848 spillede han en rolle ved systemskiftet i martsdagene 1848.

Grundlovskomiteen tog i sine interne drøftelser og i betænkning af 26. marts 1849, indskrevet i *Beretning* (1848-49), udgangspunkt i det repræsentative forfatningsprincip, idet kirkens

> Forfatning bliver ordnet ved en særegen Kirkelov, der navnlig maatte gaae ud paa at bestemme Formerne og Grændserne for den Medvirkning, som Kirkesamfundet selv bør have ved sammes Bestyrelse.[77]

Komitéens forståelse af det repræsentative forfatningsprincip med en "Kirkelov" om kirkens egen "Bestyrelse", ikke mindst i kirkens indre anliggender, var formuleret med udgangspunkt i "Religionsfrihedens Grundsætning", og denne forståelse er væsentlig for tolkningen af grundlovsfædrenes holdning, idet ingen på dette punkt tilsyneladende modsagde komitéen under forhandlingerne i Rigsforsamlingen.[78] Datidens opfattelse af ordet "Forfatning" blev også

[75] *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen Andet Bind*, 1848-49, sp. 2525f (Clausen), sp. 2572 (Tscherning) og sp. 3056f (Mynster).
[76] Rasmussen: *Kirkehistoriske Samlinger 2013*, s. 121-65.
[77] *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen Andet Bind*, 1848-49, sp. 2165- 68. Citat: sp. 2165.
[78] Rasmussen: *Kirkehistoriske Samlinger 2013*, s. 134-140.

senere i det 19. århundrede understreget af juristerne Henning Matzen og Johannes Timm i deres *Haandbog i den danske Kirkeret* fra 1891.[79] Denne kirkeret mente, at der i 1848-49 var en fælles forståelse af en repræsentativ kirkeforfatning i overensstemmelse med den i staten indførte frie forfatning, hvilket betød en styrkelse af lægfolkets indflydelse på fremtidens kirkestyre. Senere i århundredet med kirkeforfatningsdrøftelserne opstod der uenighed om det repræsentative element, f.eks. ville biskop H.L. Martensen og professor H.N. Clausen bevare gejstlighedens dominans i styrelsen af Folkekirken.

Udgangspunktet i drøftelserne om en kirkeforfatning har også været Grundlovens paragraf § 3 (nuværende § 4) om Folkekirkens fortrinsstilling, som siger: "Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten". Med Grundloven i 1849 holdt man sig, indtil en kirkeforfatning var tilvejebragt, til en kombination af Folkekirkens fortrinsstilling som statslig kirke og andre trossamfunds frie religionsudøvelse.

Tidens tankegang blev meget godt udtrykt med professor H.N. Clausen i *Rigsdagstidende*:

> Endnu bestandig er det saa smaa Brudstykker af det danske Folk, der slutte sig til andre Troessamfund end Folkekirkens, at den evangelisk-lutherske Kirke med fuldkommen Ret kan kaldes Folkekirke i Danmark. Saalænge dette Forhold bestaaer, ere de forskjellige afvigende Samfund at betragte som smaa Colonier, der til alle Sider ere omgivne af Folkekirken og denne Kirkes Liv.[80]

[79] Matzen og Timm: 1891, s. 68.
[80] *Rigsdagstidende*, 1851, 2. session, 3. bind, nr. 319, sp. 5069.

Der var da også kun ca. 6000 fremmede religionsudøvere i landet i 1849 – ca. 0,4 % af landets lutherske befolkning. Omkring 1900 udgjorde medlemsantallet i Folkekirken 2,4 mill., og der var blot 1,2 % fra andre trossamfund, dvs. ca. 30.000 borgere, og dertil kan lægges ca. 2500 borgere, som ikke tilhørte noget trossamfund: Ateister, fritænkere m.m.

Det lykkedes ikke de følgende år at opfylde Grundlovens løfteparagraf og give Folkekirken en selvstændig ledelse i form af et kirkeråd – hverken dengang eller siden. Vigtigheden af Folkekirkens ledelse i form af et kirkeråd bliver kraftigere og kraftigere understreget i nutiden, og der argumenteres ud fra menneskerettighedstænkningens adskillelse af indre og ydre anliggender. Professor Lisbet Christoffersen har i *Kirkeretsantologi 2007* understreget,[81] at

> der er absolut ingen anden kirke i Europa (mig bekendt), som på alle punkter vedrørende *kernen* i religionsudøvelsen står uden nogen form for formel ledelse, som kan forhandle med statens kirkeminister om, hvordan tingene skal lægges til rette.

Til denne kerne regner hun religionsudøvelsen og dermed kirkens indre anliggender, såsom dåb, nadver, gudstjeneste, konfirmation, kirkelig vielse, begravelse, bibeloversættelse og salmebog. Hendes og andre juristers pointe har været, at en ledelse i form af et kirkeråd er det sidste, som har manglet for at have en samlet (forfatnings)struktur i Folkekirken, sådan som Grundlovens løfteparagraf ønsker det fastlagt. I forvejen findes menighedsråd, provstiudvalg og stiftsråd, hvor der allerede eksisterer en opgaveformulering og kompetencefordeling. Dette er også blevet fremhæ-

[81] Christoffersen: "Folkekirken selv? Regulering af dåb i folkekirken", *Kirkeretsantologi 2007*, s. 97-103.

vet af juristen Henrik Zahle i *Dansk forfatningsret*.[82] Han har skelnet mellem en kirkeforfatning med en synode/kirkeråd og et selvstyre nedefra. Zahle har fremhævet, at vi har fået et kirkeligt selvstyre, og der mangler alene det sidste i form af et landsdækkende repræsentativt ledelsesforum.

Meget af enevældens kristelige stat og lutherske uniformitet blev bevaret i statens styrelse af Folkekirken efter Grundlovens vedtagelse i juni 1849. Næsten hele befolkningen forblev medlemmer af denne kirke i det 19. århundrede. Siden har der været tilbagegang – i 2009 var det ca. 80 % og i 2020 74 %. Vi lever i dag i et sekulariseret samfund, hvor religiøsiteten stadig fylder i det offentlige rum og spreder sig fra den etablerede kirkeinstitution Folkekirken til andre trossamfund og alternativ spiritualitet, og det i langt højere grad end tidligere. Derfor giver det måske bedre mening at tale om en religiøs individualiseringsproces, som netop havde sin spæde start efter 1800 med romantikken. Dengang havde endnu mange som udgangspunkt forestillingen om det lutherske enhedssamfund, men efterhånden har det personlige tilvalg af religion fået større vægt. Det har betydet, at det religiøse landskab i Danmark i dag omfatter flere religioner. Derfor er det spørgsmålet, om ikke en defineret form for selvstændighed for Folkekirken trænger sig på.

Grundlovsstatens Folkekirke definerer stadig sit bekendelsesgrundlag ud fra enevældens grundlove: *Kongeloven af 1665* og *Danske Lov af 1683*. Regenten var bundet til denne bekendelse under enevælden, og er det stadig i kraft af Grundlovens § 6. Den lutherske uniformitet omfattede altså folket og regenten, men ikke staten selv, for med Grundloven var Rigsdag og regering principielt konfessionsløs. Der var således virkelig kontinuitet mellem enevældens

[82] H. Zahle: *Dansk Forfatningsret 2*, 2. udg., 1996, s. 149, 213.

evangelisk-lutherske Statskirke og Grundlovsstatens Folkekirke. Under en folketingsdebat i 1851 klagede Grundtvig i et svar til minister H.N. Clausen over den manglende forandring:

> hvad den høitærede Minister sagde, at der ingen Forandring var foregaaet mellem hvad der før var den lutherske Statskirke, og hvad der nu kaldes den evangelisk-lutherske Folkekirke, er sandt, og det endog i et langt videre Omfang, end den høitærede Minister har tænkt sig.[83]

Grundtvig så ingen forandring, men kontinuitet. I dag vil en del politikere og teologer gerne fastholde denne udvikling. Det betyder, at den sekulære stat stadig varetager alle kirkens anliggender, herunder indre anliggender, ikke mindst liturgi, og stadig skal staten have kontrol over den kirkelige lovgivning.

Regenten (kongemagten) og kirken

Kirkeforfatningsløftet mangler stadig et repræsentativt organ, et kirkeråd, før løftet kan siges at være indfriet. Så længe dette ikke er sket, vil Folkekirken være underlagt statens kirkestyre, som kirken har været siden 1849. Det har omfattet statens kirkestyre i alle anliggender, ligesom den gældende anordningspraksis har været bibeholdt. Sidstnævnte praksis opstod i forbindelse med systemskiftet i 1848, og skulle kun bibeholdes indtil Rigsdagen havde lovgivet på området. De områder, hvor der ikke er blevet lovgivet, er således fortsat underlagt regentens og regeringens administrative regulering og ordninger med etablering af

[83] *Rigsdagstidende*, 1851, 2. session, 3. bind, nr. 319, København, sp. 5075.

retsregler. Det betyder i dag, at vi fortsat har en kongelig anordningspraksis i Folkekirkens indre anliggender (liturgi, salmebog m.m.). Her er det regenten som sammen med kirkeministeren skriver under. På dette område er enevælden og dens kongeforståelse egentlig stadig ved magt, og så er det godt, at vi har haft regenter, som virkelig har været engageret i Folkekirken.

Dette ses ikke mindst på baggrund af Grundlovens § 6, hvor regenten "skal høre til den evangelisk-lutherske Kirke", og ud fra § 3 (nuværende § 4) må det forstås som værende Folkekirken. Der er imidlertid en uklarhed, for principielt kan der være tale om andre evangelisk-lutherske kirker, som Svenska Kyrkan eller en luthersk frimenighed.

Hvad betyder § 6 for kongehuset? Er regenten Folkekirkens overhoved? Sådan betragtes hun ofte i dag. Grundtvigske medlemmer af Rigsforsamlingen i 1849 ønskede, at regenten blev stillet frit, men i de fleste Rigsdagsmedlemmers bevidsthed var regenten fortsat betragtet som Folkekirkens overhoved.

Kongen var i Mynsters opfattelse ikke alene at betragte som overhoved for staten, men han var særskilt overhoved for kirken som øverste biskop (summus episcopus) siden Den danske Reformation i 1536.[84] Det var også samtidens opfattelse hos kirkens ledere. Kirkehistoriker og biskop C. Th. Engelstoft havde allerede nævnt det i *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark*.[85] Biskop H.L. Martensen omtalte denne forståelse i *Den christelige Ethik, Anden Afdeling: Den sociale Ethik*,[86] og senere i *Af mit Levnet. Meddelelser af H. Martensen*.[87] Ligeledes mente tidens

[84] Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 70.
[85] Engelstoft: 1840, s. 44ff.
[86] Martensen: bd. 3, 1878, s. 417-20.
[87] Martensen: *Tredje Afdeling*, 1883, s. 51ff.

Kirkeret, skrevet af J.L.A. Kolderup-Rosenvinge og revideret af Engelstoft i 1851,[88] at kongens stilling til kirken "udentvivl i det Væsentlige [var] uforandret", indtil en kirkeforfatning var givet. For de fleste medlemmer af Rigsforsamlingen var det i 1849 vigtigt, at der fortsat var identitet mellem det altdominerende lutherske befolkningsflertal og kongehus. Denne opfattelse lever videre i dag.

Den kongelige anordningspraksis går de facto tilbage til Reformationens kongemagt, og siden Grundloven af 1849 udøves den – som omtalt – af regent og kirkeminister. Regenten har dog ikke et ministeransvar og er alene det formelle statsoverhoved for alle institutioner under staten, herunder kirken, skolen osv. De fleste jurister har ment, at regenten ikke særskilt er Folkekirkens overhoved med biskoppelig myndighed, men regenten betragtes som Folkekirkens vigtige symbol og dens protektor. Det gælder juristerne H. Matzen og Johs. Timm i deres *Haandbog i den danske Kirkeret*,[89] og herefter departementschefen i Kirkeministeriet August Roesen i *Dansk Kirkeret*,[90] hvilket blev fulgt op af den senere departementschef Pr. Espersen i *Kirkeret. Almindelig del.* [91]

Denne kongelige anordningspraksis har fået en anden tolkning hos juristen Alf Ross, der har udtalt i sin *Dansk Statsforfatningsret II*,[92] at regenten er "en slags ærkebiskop for den danske kirke". Juristen Inger Dübeck har i *Kirkeretsantologi 2010* foreslået, at man fjerner den eksisterende praksis med regentens episkopale funktion på anordningsområdet.[93] Selskab for Kirkeret har tilsyneladende fulgt dette

[88] Kolderup-Rosenvinge: 2. udg. 1851, s. 74, jf. 68-75.
[89] Matzen og Timm: 1891, s. 179.
[90] Roesen: 3. udg., 1976, s. 18f.
[91] Espersen: 2. udg.,1999, s. 25f, 92.
[92] Roos: 1966, s. 507f.
[93] Dubeck: "Den kirkelige retshistorie". *Kirkeretsantologi 2010*, s. 28-44.

forslag i et strukturforslag fra 2011,[94] idet man har ladet anordningsområdet overflytte til et kirkeråds myndighed i indre anliggender.

Perspektivet og udfordringen for kongehuset i en globaliseret tid bliver i fremtiden, at man samtidig med den grundlovssikrede tilknytning til Folkekirken skal være imødekommende overfor alle indvandrernes religioner. Men tolerancen skal altid have et udgangspunkt i egen tro, for ellers kan det ikke ses, hvad kongehuset er tolerant overfor. Det kan blive en svær opgave, og det er vigtigt, at kongehuset fortsat står for noget, står for en tro, for det er dét udgangspunkt for en dialog, som betyder noget for andre religioner og giver gensidig respekt.

Biskop Mynster, der især frygtede en katolsk konge, følte under grundlovsforhandlingerne i 1849 sig meget tryg ved denne paragraf. Han så heri kongehusets opgave og rod tilbage til *Kongeloven af 1665*, hvor Den augsburgske Bekendelse var en del af enevældens forfatning, forstået som en kristelig stat. Med Grundloven i 1849 fik vi en sekulær stat, men § 6 var for Mynster en garant for, at regentens ansvar for Folkekirken fortsæt skulle gælde i Grundlovsstatens tid. For Mynster drejede det sig om, at så meget af den gamle enevælde kom med i den nye tid. Meget lykkedes for ham og Folkekirken. Mynsters opfattelse kunne siges at være dækkende for langt hovedparten af præsterne: "Det er ikke en Kirke, der skal dannes af Nyt, men det er den bestaaende Kirke, hvis Anliggender skulle ændres efter de nærværende Forhold".[95] Det drejede sig om tilpasning til det nye på grundlag af det gamle. Det var Mynsters ledetråd under

[94] *En kirkeforfatning anno 2011. Rapport fra en arbejdsgruppe nedsat af Selskab for Kirkeret*, september 2011.
[95] Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 220, 241ff.

Grundlovens forhandlinger, og det er siden blevet det foreløbige slutresultat.

Kirkeforfatningsforslagene: Indre og ydre anliggender

Der har været den tanke siden oplysningstidens naturretslige forståelse, at kirken var en forening, dvs. et "Selskab" i staten, som i det mindste havde krav på en vis selvstændighed i indre anliggender. Man har i de fleste kirkeforfatningsforslag i det 19. århundrede skelnet mellem kirkens egne indre anliggender (liturgi, troslære, disciplin m.m.), hvor kirken skulle have afgørende myndighed, og de ydre anliggender (økonomi, bygninger, lønninger m.m.), som regeringen og Rigsdagen tog sig af gennem bevillings- og lovgivningsmagten. Det blev modellen, som egentlig var forslået første gang i 1848 af Grundlovens fader, teologen D.G. Monrad, og siden blev fastholdt i de øvrige kirkeforfatningsforslag fra 1800-tallet. Disse forslag er detaljeret beskrevet i min bog fra 2011 *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene.*[96]

Udgangspunktet for at ordne Folkekirkens kirkeforfatning var givet under den sene enevælde, hvor man skelnede mellem kirkens indre og de ydre anliggender. Herom kunne man læse i professor J.L.A. Kolderup-Rosenvinges *Kirkeret* fra 1838, revideret i 1851 af C. Th. Engelstoft.[97]

I dansk debattradition har der været en udpræget naturretslig opfattelse, som går helt tilbage til den tyske naturretsteoretiker S. Pufendorf, som var godt kendt i Danmark i sidste del af 1600-tallet. Oplysningstidens naturret og hele forståelse af stat-kirke forholdet blev på dansk grund formu-

[96] Rasmussen: 2011, s. 229-31, bilag 1 med kort oversigt.
[97] Kolderup-Rosenvinge: 2. udg. 1851, s. 58f.

leret af retsteologen H. Ussing i hans værk *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater.*[98] Siden blev disse tanker fremført af den liberale teolog, prof. H.N. Clausen i *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus.*[99]

I denne opfattelse havde kirken oprindelig retten over de indre anliggender. Men ved enevældens etablering i 1660 overdrog kirken denne ret til staten. Kirken bliver ud fra naturretslige principper siden opfattet som en institution, dvs. et "Selskab" (et kollegium) forskellig fra staten, som havde selvstændighed i indre åndelige forhold (liturgi, disciplin, lære m.v.), mens staten styrede kirkens ydre forhold (embedsforhold, ansættelser, økonomi, bygninger m.v.). Her taltes om indre og ydre anliggender.

Ifølge H.N. Clausen skulle "de indvortes kirkelige Anliggender ... residerer oprindeligt i Kirken selv, uafhængig af den politiske Regjering".[100] Med de indre anliggender var det selve kernen i religionsudøvelsen, som Clausen sigtede til. På dette område skulle der gives religionsfrihed for kirken. Han forsikrede, at det var om kirkens indre forhold, at hans kirkeforfatningsforslag handlede. Mens staten fortsat havde hånd om kirkens ydre forhold.

Der eksisterede dog en anden opfattelse i samtiden, inspireret af tysk teologi. Ifølge kirkeretshistorikeren H.J.H. Glædemark i afhandlingen *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark* gjorde den tyske teolog Fr. Schleiermacher op med naturrettens kirkebegreb og udformede i stedet det moderne kirkelige organismebegreb på protestantisk grund, som netop fordrede en adskillelse mellem stat og kirke (jf. nedenfor).[101]

---

[98] Ussing: 1786ff, 2. Deel, s. 22f, 122-24, 130f, 133, 199.
[99] Clausen: 1825, s. 231-53.
[100] Clausen: 1825, s. 239ff.
[101] Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874*, 1948, s. 83ff, 105f.

De naturretslige positioner kom imidlertid i Danmark til at bestemme diskussionerne om kirkens forhold til staten efter Grundlovens indførelse i 1849. Det betød, at når der i dag tales om en fuldstændig adskillelse af stat og kirke, har det ikke bund i den historiske virkelighed. Man forestillede sig i midten af 1800-tallet en kirkeforfatning, byggende på menighedsråd, eventuelt provstiråd, landemoderåd (stiftsråd) og et centralt kirkeråd. Denne struktur kom allerede med H.N. Clausen i hans forslag fra 1825 i værket om katolicismen og protestantismen, inspireret af Fr. Schleiermachers presbyteriale råd, præstekonventer, provinskapitler og kirkeråd, og siden i D.G. Monrads forslag som kultusminister i cirkulære af 7. oktober 1848, hvor han ville høre gejstligheden om en eventuel indførelse af en kirkeforfatning.[102]

Hovedparten af kirkeforfatningsforslagene siden 1849 indeholdt ønsket om selvstændighed i indre anliggender og rådgivende funktion i ydre anliggender. Der var således ikke tale om adskillelse af stat og kirke, højst om selvstyre i indre anliggender, kontrolleret af staten.

De vigtigste forslag var flertalsforslaget i 1853-kirkekommissionen, vedtaget i maj 1854, Monrads forslag fra august 1859 og flertalsforslaget i 1868-kirkekommissionen, vedtaget i maj 1870. Formålet med forslagene var at beskytte kirkens selvstændighed i indre anliggender og at undgå den konfessionsløse Rigsdags indblanding i kirkens indre forhold. H.N. Clausen påvirkede især flertalsforslaget fra maj 1854 med kravet om kirkens selvstændighed, hvor det var kongen, der var besluttende myndighed i indre kirkelige forhold uafhængig af Rigsdagen. I stedet for denne løsning foreslog D.G.

[102] Rasmussen: *Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber,* 1996, s. 98-102; Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed*, 2009, s. 110-115; Rasmussen: *Forholdet mellem kirke og stat. Kirkeforfatningsforslagene,* 2011, s. 43-75.

Monrad med sit forslag fra august 1859 at indføre en begrænset vetoret for kirkerådet på anordningsområdet i indre anliggender, dvs. ritualer m.v., og obligatorisk høring af kirkerådet før Rigsdagens behandling af al kirkelig lovgivning. Denne løsning blev en del af flertalsforslaget fra 1868-kirkekommissionen. En anden løsning blev H.L. Martensens ønske om et udpeget bisperåd, givet ved lov, som var 1853-kirkekommissionens mindretalsindstilling. Han efterfulgte i 1854 J.P. Mynster på Sjællands Stifts bispestol i 1854 og holdt strengt på den folkekirkelige orden.

Tanken om et bisperåd blev først gennemført med kultusminister J. Scavenius, der med kgl. resolution fra oktober 1883 udpegede et bisperåd, kaldet Det kirkelige Råd. Juristen, professor H. Matzen var medlem og skitserede rådets opgaver. De omhandlede rent kirkelige sager, dvs. indre anliggender.

Biskop Martensen (1808-1884) påvirkede hele kirkeforfatningsdebatten i konservativ retning og havde sæde i 1853-kirkekommissionen og 1868-kirkekommisionen, ligesom han var en af hovedaktørerne i strukturdebatten efter 1849. Hovedsigtet for ham var at sikre kirkens selvstændighed i indre anliggender og uafhængighed af den konfessionsløse Rigsdag.

Med Grundlovens religionsfrihed i 1849 havde grundlovsfædrene, som det allerede er sagt, ikke tænkt på fuld religionsfrihed, som det i datiden kendtes fra den amerikanske forfatning (1787), der var inspireret af religionstolerancen fra samfundsfilosoffen John Lockes tanker. Denne tolerance indebar, at det tjente staten bedst helt at adskille verdslig og religiøs autoritet. I USA kunne ingen lov indføre en bestemt religion, f.eks. en statskirke, eller indskrænke den frie religionsudøvelse (1. amendment, 1791). Fuld religionsfrihed handlede ikke alene om fri religionsudøvelse, men trossamfundene havde også lige betingelser og rettigheder i forhol-

det til staten. Ligestilling efter denne model ville forudsætte en klar adskillelse af stat og kirke.

Samtidens store tyske teolog, Fr. Schleiermacher forestillede sig i en noget anden form, at kirken skulle løsrives fra staten. Kirken blev opfattet som en af staten helt uafhængig organisme (dvs. korporation). Der var med stat og kirke tale om to selvstændige åndeligt forskellige enheder (individer), men staten skulle fortsat have et juridisk tilsyn med kirkens forfatning og formue (jf. *Vorschlag zu einer neuen Verfassung der protestantischen Kirche im preussischen Staate,* 1808). H.J.H. Glædemark skrev netop i *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark*:

> Ved Bestemmelsen af Forholdet mellem Stat og Kirke gaar Schleiermacher ud fra disses Væsensforskellighed; skal denne virkelig komme til sin Ret og gives Betingelser for at udfolde sig, maa Stat og Kirke være selvstændige Organismer, altsaa selvstændige og aandeligt særprægede Individer. Derfor kræver han Statens og Kirkens Adskillelse.[103]

Ingen af disse muligheder blev overhovedet diskuteret nærmere under grundlovsforhandlingerne i 1848-49. Der var ikke på noget tidspunkt i 1850'ernes debat eller senere interesse for, at denne fulde religionsfrihed således skulle indføres i Danmark. Det ville indebære en total adskillelse af stat og kirke, som forudsætning for at ligestille alle trossamfund. Heller ikke siden har mange talt om en sådan adskillelse, før i vor tid. Derimod har man ud fra de naturretslige positioner siden 1800-tallets midte talt om en selvstændig-

[103] Glædemark: 1948, s. 84; Rasmussen: *Forholdet mellem kirke og stat. Kirkeforfatningsforslagene*, 2011, s. 50, 58, 61, 81-85 og 235-37 med bilag 3 om mine korrektioner til Glædemarks afhandling.

gørelse af kirken fra staten i kirkens indre anliggender. De naturretslige positioner har stået i centrum i kirkeforfatningsforslagene i 1850'erne og siden. Fr. Schleiermachers organismetanke har ikke været afgørende. Naturrettens opdeling i indre og ydre anliggender er måske også det realistiske udgangspunkt for en nutidig drøftelse.

Flere jurister har imidlertid ikke villet anerkende denne skelnen mellem indre og ydre forhold hvilket i sig selv er et problem, når nu de væsentlige kirkeforfatningsforslag efter 1849 har indeholdt en sådan skelnen. Departementscheferne August Roesen i *Dansk Kirkeret* og Preben Espersen i *Folkekirkens Styrelse* har ment, at det er juridisk svært at skelne, da staten altid har muligheden for også at gribe ind i indre anliggender, f.eks. i forbindelse med biskoppens kollats, som er et kaldsbrev og en forudsætning for præstens tiltrædelse i embede. Dog respekterer staten kirkens anliggender ifølge nævnte jurister, idet der altid i store sager, såsom liturgi m.m., foretages høringer i det kirkelige landskab.[104]

Derimod møder man en anden opfattelse i den europæiske tænkning om religionsret. Når det drejer sig om selve kernen i udøvelsen af religionsfriheden, dvs. de indre anliggender, har kirken både krav på selvstændighed og en kirkelig ledelse (kirkeråd), som kan forhandle med staten. Det er som tidligere nævnt fremført af professor Lisbet Christoffersen i *Kirkeretsantologi 2007*.[105]

[104] Roesen: 1976, s. 17, 19, 175; Espersen: 1990, s. 30-34.
[105] Christoffersen: 2007, s. 93-103.

Kirkekamp mellem kirkeforfatning og valgmenighedslov

Indførelsen af Grundloven i 1849 fik hurtigt konsekvenser. Skiftende regeringer søgte at opfylde Grundlovens løfteparagraf om indførelsen af en kirkeforfatning ved lov ved at nedsætte regeringskommissioner. De væsentligste forslag drejede sig ikke kun om etablering af et centralt kirkeråd. Der blev især arbejdet med en model, hvor man søgte etableret en kirkeordning, som startede "ovenfra", altså med et kirkeråd, men der fremkom også enkelte modeller, som arbejdede "nedefra" med menighedsråd og modeller, der foreslog en hel løsning fra starten med menighedsråd, provstiråd, landemoder og landskirkeråd. Det sidste skyldtes især den utrættelige D.G. Monrad, som i perioder i det 19. århundrede havde stor politisk indflydelse.

To kirkekommissioner blev nedsat henholdsvis i 1853 og i 1868, hvis forhandlinger blev udgivet på tryk. Opgaven var at løse kirkeforfatningsspørgsmålet. Forslaget i 1853 indeholdt både forslag om menighedsråd og kirkeråd. Sidstnævnte havde i indre anliggender indstillingsret til kongen, der havde besluttende myndighed uden om Rigsdagen, men i ydre forhold var kirkerådet rådgivende med Rigsdagen som den besluttende myndighed. Kirkerådet blev valgt ud fra paritetsprincippet, dvs. lige mange gejstlige og læge medlemmer. Dette princip var der ikke enighed om i 1868-kommissionen. Her havde et flertal fraveget kongens besluttende myndighed i indre anliggender og erstattet den med kirkerådets vetoret. Kirkerådet var alene rådgivende over for Rigsdagens besluttende myndighed, men havde således til gengæld en vetoret.

1868-kirkekommissionens § 8 lød således:

> Ingen Lov eller Anordning om kirkelige Sager
> maa udkomme, forinden Kirkeraadet er hørt

> desangaaende ... Dog maa ingen ny Anordning gives angaaende de reent kirkelige Anliggender, naar Kirkeraadet modsætter sig samme.

Vetoretten for de rent kirkelige indre anliggender (§ 9) omfattede: lære, ritus, embedets forkyndelse og sjælesorg, udøvelse af det kirkelige biskoppelige tilsyn og den kirkelige undervisning.[106]

Begge kommissioners forslag om etablering af landskirkeråd blev ikke ophøjet til lov. Derimod valgte skiftende regeringer at føje Rigsdagens venstrefolk og grundtvigianere, hvilket betød en ny lovgivning med givet frihed indenfor Folkekirken. Disse to grupper satsede på den såkaldte "borgerlige Indretning", dvs. den konfessionsløse Rigsdags lovgivningsmyndighed over kirken, og de ønskede ikke en kirkeforfatning, og dermed ikke en kirkelig uafhængighed af den sekulære stat. De valgte at udvikle Folkekirken ved enkeltlove og kom dermed udenom grundlovsfædrenes hensigt, at der skulle gives én lov vedrørende en repræsentativ kirkeforfatning. Sognebåndsløsningsloven kom i 1855 og regeringens cirkulære om oprettelse af frivillige menighedsråd i 1856. Forslagene var fremført af 1853-kommissionen. Dertil kom loven om valgmenigheder i 1868.

Den grundtvigske folketingsmand S. Høgsbro indgav i Rigsdagssamlingen 1866-67 et lovforslag om etablering af valgmenigheder indenfor Folkekirken. Forslaget indeholdt de kriterier, at mindst 20 husfædre eller enker med husstand tilhørende Folkekirken havde ret til at løse sognebånd til en tjenstledig præst og sammen med ham danne en fri menighed. Det var en forudsætning, at stifterne af valgmenigheden kunne skaffe sig en bedesal eller kirkebygning. Fol-

[106] *Betænkning afgiven til Ministeriet for Kirke og Underviisningsvæsenet af den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission*, 1870, s. 28-30.

kekirkens almindelige love og forskrifter gjaldt for denne menighed.

Høgsbro havde diskuteret lovforslaget med præsten Vilhelm Birkedal, Ryslinge, hvis afskedigelse i 1865, pga. majestætsfornærmelse mod Christian 9., havde været årsag til dannelse af en frimenighed i Ryslinge.

I Folketinget opnåede forslaget et stort flertal (56 mod 13). Kultusminister Th. Rosenørn-Teilmann havde under folketingsdebatten bemærket, at det var uklogt at lade Rigsdagen vedtage love, som var et klart indgreb i Folkekirkens bestående ordning. Så længe der ikke var vedtaget et ledelsesorgan for Folkekirken, kunne der ikke tages stilling til kirkelig lovgivning af større betydning. I *Kirkeligt Maanedsblad* kom den samme holdning senere på året til udtryk, formentlig ved redaktøren, V. Gøtzsche:[107]

> Saaledes er der jo i den sidste Rigsdagssamling fremkommet Lovforslag (om Frimenigheder i Folkekirken og om Menighedens Valgret), der vistnok ikke bør komme under Overvejelse uden i den Lov, Grundloven kræver, og ved hvilken hele Kirkens Forfatning under Et bliver ordnet.

Sagen var, at nationalliberale og konservative kræfter stadig arbejdede på en samlet kirkeforfatning ud fra Grundlovens løfte, og derfor blev grundtvigianernes fremgangsmåde med Rigsdagens vedtagelse af enkeltlove for Folkekirken regnet for et alvorligt brud. Høgsbro svarede ministeren under folketingsdebatten, at grundlovsfædrene i 1849 ganske vist havde tænkt på én kirkeforfatningslov for "samtlige Kirkens Forhold", men dette viste sig ikke at kunne gennemføres, og derfor har Rigsdagen siden 1855 (med sognebånds-

[107] Første årgang, nr. 8, 15. august, 1867, s. 234.

løsningsloven) tillempet den nødvendige lovgivning stykkevis. J.A. Hansen sagde endnu skarpere under folketingsdebatten, at Rigsdagen efterhånden måtte opgive alle teoretiske lovgivende betragtninger til fordel for det kirkelige livs krav.

Landstinget var imod og nedstemte valgmenighedslovforslagets overgang til 3. afgørende behandling med 34 stemmer mod 22. Flertallet støttede udvalgsbetænkningens flertal, som gik ind for, at lovbehandlingen af forslaget om valgmenigheder skulle stoppes, fordi der ikke forelå en udtalelse fra Folkekirken i sin helhed og slet ikke en kirkeforfatning.[108]

På stifternes udvidede landemoder i sommeren 1867 mødte lovforslaget kraftig uvilje. Forslaget var et indgreb, der ødelagde muligheden for en kirkeforfatning. De fleste steder var der store flertal, som bekæmpede forslaget. Undtagelsen var landemodet i Aalborg Stift, hvor kun et spinkelt flertal var imod. Modstanden var lige så stor hos landets biskopper – med undtagelse af den grundtvigske biskop P.C. Kierkegaard (1805-1888) i Aalborg Stift. Han var broder til teologen og forfatteren Søren Kierkegaard og stærkt påvirket af N.F.S. Grundtvig.

Biskopperne havde i juli-august 1867 indsendt afvisende betænkninger til Rigsdagen ifølge *Rigsdagstidende*.[109] De henviste til de udvidede landemoders afvisning af lovforslaget i sommeren 1867. Man har følt med H.L. Martensens ord, at det "er ubetinget Nødvendigt, at *Noget Skeer*", som han skrev til domprovst L. Gude ifølge de udgivne *Biskop H. Martensens Breve*.[110] Det blev klart for Folkekirkens topfolk,

[108] *Rigsdagstidende*, ordentlig samling, 1867-68, 1. Bind, nr. 1-235, sp. 25, 33-44, 176-245 (1. behandling), 1291-1355 (2. behandling), 1687-1751 (3. behandling).
[109] *Rigsdagstidende*, 1867-68, bilag A.
[110] *Breve*, bd. II, 1956, s. 166ff, 169ff.

at det var nødvendigt med en kirkelig organisation i ryggen, fordi man fandt de grundtvigske frihedsønsker for kirkeopløsende.

På de grundtvigske møder rundt i landet var stemningen derimod for en valgmenighedslov. Samtidig var der stor grundtvigsk modstand mod en kirkeforfatningslov. Den kirkelige uenighed fik kultusministeren til at trække sig, og biskop Kierkegaard, der ikke havde fulgt det afvisende bispeflertal, blev på regeringens foranledning af kongen udnævnt til kultusminister den 4. september 1867.

Biskopperne og gejstligheden rejste en omfattende folkelig adressebevægelse mod valgmenighedsforslaget. Der blev ifølge *Rigsdagstidende* indsendt 375 adresser med i alt 35.156 underskrifter til Rigsdagens Landsting og 32 adresser med i alt 4.656 underskrifter til Rigsdagens Folketing. Alle adresser vendte sig mod en valgmenighedslov. Kun fire adresser med 319 underskrifter var for valgmenighedsforslaget – en til Folketinget og tre til Landstinget.[111]

Adresserne repræsenterede lokale folk i de enkelte sogne eller pastorater. Ofte var disse adresser påtegnet oplysende bemærkninger fra den lokale præst. Adresserne kom fra alle landets stifter, men Aarhus, Ribe, Sjællands og Fyens stifter nåede hver ca. 7.000-10.000 underskrifter, og Aalborg Stift havde kun 1687 underskrifter. Det havde formentlig betydning, at P.C. Kierkegaard var biskop i Aalborg. I en "Fællesudtalelse af Landets seks Biskopper" af 11. februar 1868, som ikke omfattede P.C. Kierkegaard, henviste disse biskopper til deres betænkningers og landemodernes afvisning af valgmenighedsloven. De opfordrede til at påbegynde opfyldelsen af løfteparagraffen om en kirkeforfatning. De seks bi-

[111] *Rigsdagstidende*, 1867-68, tillæg B, sp. 1007-20, bilag B.

skopper og rigtig mange præster havde formentlig iværksat hele denne adressebevægelse mod valgmenighedsforslaget.

Kierkegaard tog konsekvensen og gik af som kultusminister. Han følte ikke, at han var i sit rette element som politiker. Hans ansøgning om afsked blev bevilliget den 4. marts 1868. Den nye kultusminister blev den forholdsvis ukendte provst Aleth Sophus Hansen, der som tidligere provst i Slesvig Stift havde kæmpet for danskheden.

Den kirkepolitiske splittelse indenfor Folkekirken indvirkede på Rigsdagens fortsatte forhandlinger om valgmenighedsloven. Da det kom til den afgørende behandling den 22-23. april 1868, valgte konseilspræsident C.E. Frijs at gøre sagen til kabinetsspørgsmål. På denne baggrund valgte Landstingets flertal at se positivt på lovforslaget. Flertallet fik den indrømmelse fra regeringens side, at valgmenighedsloven skulle virke på prøve i fem år, hvorefter der skulle tages endelig stilling. En anden væsentlig tilføjelse var, at regeringen skulle anerkende den ansøgte valgmenighed. Ligeledes blev de økonomiske betingelser strammet. Med disse ændringer blev loven om valgmenigheder vedtaget i Landstinget den 28. april 1868 med 53 stemmer for og 7 imod. Tilsvarende ved endelig lovbehandling i Folketinget blev ændringerne vedtaget den 7. maj med 71 stemmer for og 2 imod.

Valgmenighedsloven blev underskrevet af kongen den 15. maj 1868. Grundtvigianerne sejrede, men for første gang var der i folkekirkelige kredse rejst en klar modstand mod den grundtvigske kirkelovgivning, som blev betragtet som et overgreb på kirkens selvstændighed i forhold til staten. Bemærkelsesværdigt var det også, at seks biskopper havde protesteret i en fællesudtalelse, hvilket anviste fremtidens fremgangsmåde i forbindelse med de uformelle bispemøder.

Det kirkelige Råd af 1883

Det sidste store tiltag i århundredet kom i provisorieårene under Estrup-regeringen. Her var en kirkeforfatning ad lovgivningens vej blevet besværliggjort pga. den politiske krise, og Estrup-regeringen valgte at forsøge at gøre det rent administrativt, dvs. som en rent kirkelig sag, hvilket betød protester fra Venstre i Rigsdagen. Der blev etableret et kirkeråd ved kgl. resolution af 8. oktober i 1883, hovedsageligt et bisperåd, bestående af alle biskopper og en teolog og en jurist fra universitetet. Bisperådet var rådgivende overfor regeringen, og i fremtiden ville rådet kunne udvides med lægfolk.

Oprettelsen skete administrativt, dvs. provisorisk. Kultusminister J.F. Scavenius havde forinden orienteret biskop H.L. Martensen i brev af 30. september 1883, men regeringsbeslutningen stod ikke til diskussion. Martensen var imod lægmandsindflydelse, men var positiv overfor et bisperåd. Han havde imidlertid offentligt, bl.a. i sine erindringer,[112] givet udtryk for, at oprettelsen af et bisperåd skulle ske på retlig vis, dvs. som en varig forfatning, bl.a. ud fra kommissionsmindretallets forslag fra 1854. Han ville kun acceptere et bisperåd, hvis det samtidig ved lov var opfyldelsen af Grundlovens løfteparagraf om en kirkeforfatning. Scavenius har højst sandsynligt kendt Martensens kritiske holdning ganske godt. Martensen havde også været imod Aarhusbiskoppen G.P. Branners sammenkomster for biskopper, som årligt var blevet holdt siden 1855, og som også foregår i dag med Folkekirkens uformelle bispemøder. Branners bispemøder var i Martensens forståelse selvbestaltede og retslig ugennemskuelige, hvilket var udtrykt i breve til domprovst

[112] Martensen: *Af mit Levnet*, III, 1883, s. 59ff.

L. Gude.[113] Nu fandt han formentlig, at det samme var ved at ske ved oprettelsen af Det kirkelige Råd. Selv nåede han ikke at deltage. Han døde kort tid efter i 1884.

Det Teologiske Fakultet valgte den teologiske professor P. Madsen (1843-1911) til rådet. Han var den dominerende universitetsteolog i disse år, præget af en erfaringsteologi med vægt på psykologi og den kristne etik. Madsen var i 1890'erne formand for Bethesda-møderne, ligesom han i 1899 blev formand for Københavns Indre Mission. Det juridiske Fakultet valgte højrepolitikeren, professor Henning Matzen – en af tidens markante juridiske eksperter, ikke mindst i kirkeret. Matzen havde sæde i Landstinget fra 1879, hvor han hurtigt blev en af Estrups trofaste folk. Fagligt forsvarede han kongens ret til at udstede provisoriske finanslove.

I Det kirkelige Råd viste uenigheden sig hurtigt. Sjællands nye biskop B.J. Fog indtog formandssædet. På dagsordenen havde "Kirke- og Undervisningsvæsenet" som noget af det første forelagt følgende sag for dette bisperåd: "Forslag om Udvidelse af det kirkelige Raad ved Tilforordnelse af et Antal læge Medlemmer".[114]

Man diskuterede både menighedsråd og landemoder som forudsætning for et valgt kirkeråd, og hvor lægfolk også var med. Det viste sig umuligt ad den vej at komme videre med en kirkeforfatning, for biskopperne strittede imod. Det lykkedes dog biskop D.G. Monrad at vende stemningen i rådet. Han mente, at tiden endnu ikke var moden til etablering af en kirkeforfatning. Først måtte der i Folkekirken oprettes obligatoriske menighedsråd i hvert sogn. Det var en forudsætning for at komme videre med kirkeforfatningstanken. Han sammenlignede kirkens menighedsråd med statens

[113] *Breve*, bd. I, 1955, s. 145f, 188.
[114] Rigsarkivet, Det Kirkelige Råd, Forhandlingsprotokol, 1884-1886, s. 3-11.

kommunale råd og fandt det nødvendigt, at menighedsrådene fik konkrete opgaver. Han foreslog, at menighedsrådene skulle have ret til at udtale sig om "et Præstekalds Besættelse" og hjælpe de fattige i sognet, ligesom rådsmedlemmernes opgave var at være præstens medhjælpere. De samme opgaver var medtaget i Monrads lovforslag om en kirkeforfatning i 1859. Flertallet af biskopperne støttede dette udgangspunkt – om end der var flere forbehold.

Dette råd fik således ikke held til at gennemføre en kirkeforfatning ved lov. Dertil var uenigheden og usikkerheden hos biskopperne for stor. Professor Matzen havde først været positivt overfor frivillige menighedsråd, men blev herefter i 1885 noget skeptisk ifølge rådets forhandlingsprotokol. Det skete ikke mindst, da Monrad ville fastlægge et menighedsråds funktioner og dermed forberede en egentlig menighedsrådslov. I 1888 og 1890 fortsatte rådets diskussioner om lægmandselementet både i udvidede landemoder og i en udvidelse af Det kirkelige Råd – men uden noget resultat.

Grobunden var dog lagt. Men modstanden mod obligatoriske menighedsråd i hvert sogn var fortsat stor. Det havde den været siden 1850'erne, hovedsagelig pga. grundtvigsk og konservativ modstand. I løbet af 1890'erne blev debatten anderledes positiv overfor etablering af menighedsråd.

Professor P. Madsen fremlagde i 1895 for Københavns gejstlige Konvent sine tanker om en kirkeforfatning. Han fortsatte ad de gamle spor og ville en opbygning af en hel forfatningsstruktur med det samme, herunder frivillige menighedsråd. Stemningen var slået om, som allerede Monrads forslag i kirkerådet havde vist. Udgangen på konventets drøftelser af Madsens oplæg blev et andragende til ministeriet om, at der måtte ske en fornyet officiel "Opfordring" fra statens side angående "cirkulære af 24de September 1856" om frivillige menighedsråd. Cirkulæret skulle igen sendes

”fra Ministeriet til Gejstligheden” for at ”tilstræbe Dannelsen af Menighedsraad”.

Konventets grundtvigske formand, den netop udnævnte biskop over Sjællands Stift Thomas Skat Rørdam (1832-1909), ledede forhandlingerne i konventet og fik klart medhold i, at der burde stræbes efter at opbygge en kirkeforfatning nedefra, startende med menighedsråd. Den grundtvigske holdning var generelt, at tvang skulle undgås. Det skulle være frivilligt for et sogn at oprette et menighedsråd, men ifølge Skat Rørdam og konventet skulle staten nu kraftigt opfordre gejstligheden dertil.

Det var ikke alene Københavns gejstlige Konvent, som var aktiv med forslag om frivillige menighedsråd. Menighedskonventet, som bestod af lige dele repræsentanter fra Indre Mission, de grundtvigske og den såkaldte 3. retning (Kirkeligt Centrum), var et nyt kirkeligt initiativ, som lå i forlængelse af Bethesda-møderne. Dette konvent sendte andragende til ministeriet, som videresendte til Det kirkelige Råd. Det handlede om, at sognemenigheden skulle have ret til at udtale sig om ansøgerne før embedsbesættelse – akkurat som Monrad nogle år tidligere havde ønsket i Det kirkelige Råd. Dette kirkeråd afviste imidlertid konventets andragende i 1896 ud fra den ”bestemte Anskuelse, at Lovgivning om Sognemenighedernes Medvirken ved Præsteembeders Besættelse for Tiden vilde være ubetimelig”.

Det kirkelige Råd havde svært ved at indse de nye tider. Christian 9. ligeså. Men kampen for parlamentarismen påvirkede også Folkekirkens forhold. Den overvejende stemning var i 1890’erne, at der skulle opbygges en forfatning nedefra. Det udgangspunkt tog J.C. Christensen op, da han i 1900 fremlagde et forslag til en menighedsrådslov i Folketinget. Forslaget blev af ministeriet sendt til høring hos landets biskopper. Blandt biskopperne mødte J.C. Christensen mod-

stand. Rørdam var skeptisk overfor forslaget. Han tilsluttede sig principielt tanken om menighedsråd, men de skulle være frivillige og ikke oprettes, hvis 2/3 af sognets indbyggere var imod. Han var noget tilbageholdende overfor forslagets obligatoriske menighedsråd i hvert sogn, oprettet ved lov. Det kunne udvikle sig til splid mellem de forskellige kirkelige retninger i det enkelte sogn. Tidens vantro gjorde, at man måtte forlange konfirmationens "ja" gentaget som valgretsbetingelse. Han frygtede den lokale indflydelse fra de såkaldte ukirkelige og delte ikke J.C. Christensens sognekirkelige anskuelse, hvor der både skulle være plads til kirkelige og ukirkelige, et synspunkt, som gik tilbage til biskop J.P. Mynsters rummelige kirkesyn.[115]

Rørdam havde mange indvendinger med hensyn til menighedsrådenes opgaver, valgret, valgbarhed m.m. Derfor bad han ministeriet om en forhandling. Alle biskopperne ønskede J.C. Christensens lovforslag om menighedsråd behandlet sammen med andre forslag i en særlig kirkekommission, før de blev forelagt Rigsdagen. Biskopperne forsøgte at køre ad det gamle spor, idet de ville have kirkelige forslag behandlet i en kommission af gejstlige og kompetente lægfolk for at skabe en modvægt til den konfessionsløse Rigsdags lovmyndighed.

Tidens tankegang mod slutningen af århundredet – både blandt præster og politikere – førte dog unægtelig til, at man i hovedsagen så grundlovsløftets opfyldelse i opbyggelsen af en kirkeforfatning nedefra. Derved var der i 1890'ernes diskussioner banet en vej. Men uenigheden var stadig stor mellem J.C. Christensen og kirkens folk om fremgangsmåde og indhold angående denne lovgivning om menighedsråd.

[115] Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 251.

J.C. Christensens menighedsrådslov blev gennemført efter systemskiftet i 1901. Han var stædig og valgte kompromisets vej. Til sidst i 1902 fik han Landstingets flertal med på, at der først skulle vedtages en midlertidig menighedsrådslov, gældende for 6 år, og samtidig skulle et kommende repræsentativt kirkeligt udvalg arbejde med de kirkelige forslag, bl.a. en forfatningsstruktur. Prisen var også, at menighedsrådets ret til præstevalg blev strøget, og i stedet nøjedes man med, at ministeren hørte menighedsrådets opfattelse af ansøgerne. Loven om menighedsråd blev stadfæstet den 15. maj 1903. Der var ikke tale om noget radikalt brud med det 19. århundredes tradition. Det nye spor var givet med parlamentarismen, at kirken nedefra var blevet demokratiseret. Der var alt i alt tale om gamle former, men også nye.

En kirkeforfatning nedefra? Menighedsråd og delvis selvstyre

Der skete således mod slutningen af det 19. århundrede en transformation: Længe havde interessen samlet sig om en forfatning opbygget ovenfra (jf. 1868-kirkekommissionen), men den skiftede nu pga. tidens folkelige krav til nødvendigheden af en forfatning ordnet nedefra. Kampen for parlamentarismen påvirkede således kirkeforfatningssagen.

Det kirkelige Råd af 1883 blev ophævet med det politiske systemskifte i 1901. Den nye venstreregering tog konsekvensen af debatten i 1880'erne og 1890'erne og ville starte med menighedsråd – akkurat som biskop D.G. Monrads ønskede det.

J.C. Christensens grundsyn var, at kirken skulle have stor frihed indenfor sine rammer, ellers kunne man ikke holde sammen på den. Ifølge lovkomplekset af 15. maj 1903, beskrevet i *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expedi-*

tioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen for året 1903-04,[116] som også indbefattede andre kirkelove, blev der oprettet midlertidige menighedsråd for en periode på 6 år.

Rådene fik indflydelse på økonomi. De skulle møde ved kirkesyn og ved biskoppens eller provstens visitats, og de skulle træffe beslutning om kirkens opvarmning og indkøbe brændsel. Desuden skulle menighedsrådene samtykke i præsters valg af ritualer, herunder dåb og nadver, ligesom rådene havde ansvaret for indførelse af autoriserede salmebøger, der skulle bruges ved gudstjenesten. Rådene fik endvidere indflydelse på valg af bøger til religionsundervisningen og på konfirmationens placering – én eller to gange årligt. Der var alt i alt tale om opgaver, som krævede enighed med præsten. Rådene fik ikke ret til at deltage direkte i valget af præst, men de havde udtaleret. Af særlig vigtighed i 1903-loven var, at kvinder fik valgret og blev valgbare. Menighedsrådene var de første demokratiske forsamlinger, hvor kvinder fik valgret og blev valgbare.

Vedtagelsen af menighedsrådsloven var gjort midlertidig efter et kompromis med partiet Højre i Rigsdagen. Dette parti ønskede en kirkeforfatning, hvor menighedsråd var 1. del, mens et landskirkeråd var 2. del. Højre var gået sammen med Venstre. Med i aftalen var en følgelov, der gjorde menighedsrådsloven tidsbegrænset fra 1. januar 1904 til udgangen af 1909.

I denne periode skulle spørgsmålet om en kirkeforfatning henlægges til "Det kirkelige Udvalg", som nærmest blev en parlamentarisk folkekirkelig forsamling. Dette udvalg var ikke udpeget, men valgt efter omhyggeligt udformede regler, som sikrede, at mange interesser var repræsenteret i udvalget. Formand var Sjællands biskop Thomas Skat

[116] 1905, s. 104-54.

Rørdam. Med i udvalget sad fremtrædende kirkefolk som stiftsprovst H. Ussing (Vor Frue sogn), professor H.H. Westergaard m.fl.

Spørgsmålet er, om menighedsrådsloven kun var et led i et forfatningsforslag, eller om den var at opfatte som en selvstændig organisering. Meget taler for den første mulighed. I den forbindelse kan det nævnes, at menighedsrådene i aftalen mellem partierne Venstre og Højre kun var tænkt som et led i en større kirkeforfatning. Dertil kommer, at D.G. Monrads og bispeflertallets krav i Det kirkelige Råd om etablering af menighedsråd som forudsætning for indførelsen af en kirkeforfatning, udviklede sig i løbet af 1890'erne med offentlig debat og flere andragender fra konventer til ministeriet.

Opgaven med en kirkeforfatning blev henlagt til Det kirkelige Udvalg, der sad 1904-1907. Dette udvalgs kirkeforfatningsforslag fra 1907 indeholdt intet nyt set i forhold til det 19. århundredes mange forslag. Det foreslåede kirkeråd opgav dog tidligere ønsker om paritet mellem gejstlige og læge medlemmer og fastholdt et repræsentativt princip. Forslaget for etablering af et kirkeråd blev offentliggjort i *Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg*:[117]

– "Kirkeraadet er det fælles Organ for Folkekirken". Rådet er overbygning på de lokale menighedsråd og er repræsentativt. Valgmandsforsamlinger for hver landsdel med ca. 2/3 flertal af lægfolk vælger 26 medlemmer. Biskopperne vælger Sjællands biskop og tre andre. Universitetet vælger en juridisk og en teologisk kyndig. Ministeriet vælger 6 medlemmer.

[117] *Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg, 5. Samling, 18. Septbr.-31. Oktbr.* (bilag nr. 11), 1906, s. 14; jf. s. 1-15.

Færøerne vælger et medlem. I alt 39 medlemmer i kirkerådet.
- Afgive betænkning før lovforslag om kirkelige anliggender fremsættes.
- Skal høres ved kgl. anordninger (indre anliggender).
- Har vetoret: "Ingen ny Anordning i rent indre kirkelige Anliggender maa udstedes af den udøvende Magt, naar Kirkeraadet modsætter sig samme."
- Har initiativret: "Tage kirkelige Anliggender og Forhold under Overvejelse og indgive Andragender derom til Regering og Rigsdag".

Der var tale om oprettelse af et rådgivende repræsentativt landskirkeråd. Dets betænkning skulle indhentes, både inden kirkelige anordninger blev udstedt, og inden regeringen forelagde kirkelige lovforslag for Rigsdagen. Kirkerådet havde vetoret på anordningsområdet, dvs. i indre anliggender, herunder ritualer. Hele forslaget lå tæt op ad flertalsforslaget i 1868-kirkekommissionen. Heller ikke denne regering valgte at fremlægge forslagets anbefalinger som lovforslag. Det var traditionen fra det 19. århundrede, hvor Venstre og de grundtvigske frygtede, at Rigsdagens lovgivningsmagt skulle blive anfægtet. Man betragtede stadig Rigsdagen som lægfolkets bedste værn i kirkelige spørgsmål. Alt sammen for at undgå gejstlighedens dominans i et kirkeråd. Monrad havde ligefrem drillende sagt, at Rigsdagen nærmest havde funktion som en kirkelig synode!

Der kom således ikke nogen kirkeforfatning ved denne lejlighed, og menighedsrådsloven af 1903 udløb derfor den 31. december 1909. Herefter ophørte menighedsrådene med at fungere, fordi Landstinget, der var mere konservativt, afviste en forlængelse af menighedsrådsloven efter 1909. Men allerede den 12. maj 1912 vedtog Rigsdagen kultusminister

Jacob Appels forslag om at gøre menighedsrådsloven af 1903 permanent. Argumentationen var, at menighedsrådene ikke kunne undværes administrativt – altså for murstenenes skyld, ikke for det åndelige livs skyld! Det blev samtidig vedtaget, at rådene fik ret til direkte at medvirke ved besættelsen af sognepræsteembeder – i stedet for den tidligere begrænsede høring og udtaleret. Højre søgte under Rigsdagens debat igen at få nedsat et kirkeforfatningsudvalg, men det mislykkedes. Det blev dermed en realitet, at alene menighedsrådsloven udgjorde den danske folkekirkeordning. Vi fik en flad folkekirkestruktur, hvor væsentlige beslutninger skulle træffes lokalt. Dette betød, at rådene kom til at spille en større rolle, end det formentlig var tiltænkt i 1903. Årsagen var, at en kirkeforfatning udeblev.

Den kirkelige lovgivning af 30. juni 1922 afrundede J.C. Christensens store kirkepolitiske indsats. Denne lovgivnings baggrund var Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920. Rigsdagen vedtog at nedsætte et kirkeligt udvalg på 39 medlemmer, hvor både grundtvigianere, Kirkeligt Centrum og Indre Mission var klart repræsenteret, akkurat som ved det nedsatte kirkelige udvalg i 1904. Resultatet blev en lovgivning, der omfattede en revideret menighedsrådslov med ansvar for præsteboligen og øget økonomisk-administrativ magt; endvidere med indstillingsret ikke blot ved valg af sognepræster, men nu også ved valg af kapellaner; ligeledes med bevarelse af den personlige tilmelding til valglisterne – hvilket var udtryk for det mindstemål af kirkelig aktivitet, som krævedes af en sognebeboer. Desuden omfattede 1922-lovgivningen: kirkebestyrelseslov, adgangslov, som bl.a. gav ikke-teologer adgang til præsteembeder, revideret lov om kirkers brug, de to lønningslove, som indeholdt bestemmelserne om oprettelse af provstiudvalg, valgt af menighedsrådsmedlemmer, samt bispevalgloven.

Hele lovgivningen blev offentliggjort i *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen* for året 1921-22.[118] Allerede i august 1922 overlod J.C. Christensen kirkeministerposten til Jacob Appel. Han genopstillede ikke til Rigsdagen, som han forlod ved valget i 1924.

Lægfolkets deltagelse i bispevalg var foreslået tidligere af bl.a. grundtvigianeren V. Birkedal og politikeren D.G. Monrad, og det allerede i 1850'erne. Med indførelsen af menighedsrådsvalgte bisper og provstiudvalg så Venstre og mange grundtvigianere ligefrem en "overbygning", der kunne føre til yderligere kirkeforfatningsdrøftelser, som de bekæmpede. Sandt er det, at der var etableret et kirkeligt selvstyre, der ad åre kunne føre til en gradvis opbygning af en kirkeforfatning nedefra. Denne mulighed gælder stadig!

Afslutning

Religionstolerancen havde udviklet sig bid for bid i løbet af 1840'erne, om end den først formelt med religionsfriheden blev vedtaget i Grundloven af 1849. Der var tale om en langsom opløsning af enevældens evangelisk-lutherske enhedskultur, hvilket førte til religionstolerance og religionsfrihed.

Grundlovens religionsfrihed udmøntede sig i to løfteparagraffer, som lovede henholdsvis en kirkeforfatning og en dissenterlov. Det sidste lov er blevet gennemført, men først i 2017. Grundlovsfædrene ønskede en lov om repræsentativ kirkeforfatning, men den er aldrig blevet gennemført ved én samlet lov. Derimod er der ved flere af Rigsdagens enkeltlove etableret et organisatorisk grundlag med sognebånds-

[118] 1925, s. 633-743; Storch: *Kirkelovene af 30. Juni 1922,* 1924.

løsning i 1855, valgmenighedslov i 1868, menighedsrådslov i 1903 og kirkelove i 1922.

I de fleste kirkeforfatningsforslag har der ud fra naturretten været skelnet mellem indre og ydre anliggender, idet forslagene først og fremmest ønskede, at Folkekirken fik selvstændighed i indre anliggender og rådgivende funktion overfor staten i ydre anliggender. Enevældens kongelige anordningspraksis er fortsat gældende i Folkekirkens indre anliggender (liturgi, salmebog m.m.). Disse anliggender styres af regenten og regeringens kirkeminister. Regenten regnes for Folkekirkens overhoved, men spørgsmålet er, om det skal forstås formelt på linje med alle forvaltningsorganer i landet, eller om hun som overhoved for Folkekirken har en særlig status (summus episcopus). Teologer og jurister hældede omkring Grundlovens tilblivelse i 1849 til sidstnævnte opfattelse, mens et flertal af jurister senere har ment, at hun blot er formelt overhoved. Denne tvivl får således indflydelse på nutidens forslag fra biskoppernes fagudvalg (2018) om regentens miniautorisation, fordi den hidtidige anordningspraksis fra enevældens dage derved ændres. Det vil blive diskuteret i det sidste kapitel.

I sidste halvdel af 1800-tallet var opfyldelsen af Grundlovens løfteparagraf om en kirkeforfatning ved lov blevet sammenkædet med en revision af kirkeritualet (1685), som det vil fremgå af næste kapitel. Det skete i de nedsatte kirkekommissioner fra 1853 og 1868, fordi kommissionernes medlemmer var af den opfattelse, at det var Folkekirkens egne organer, som skulle tage sig af indre anliggender og dermed liturgien. Da der derfor ikke kom nogen lovgivning om en kirkeforfatning, trods de talrige forslag, kom der heller ingen liturgirevision. Det startede først i slutningen af århundredet.

I dette kapitel er strukturdebat og udvikling skildret, og næste kapitel vil handle om den tilsvarende liturgiske udvikling i sidste halvdel af 1800-tallet. For strukturdebatten og liturgidebatten krydser hele tiden hinanden.

IV. Liturgidebatten i sidste halvdel af 1800-tallet

Indledning

To kommissioner søgte i henholdsvis 1853 og 1868 at behandle en liturgireform. Men indstillingen i kommissionerne var, at en liturgireform måtte vente, indtil der var etableret en selvstændig struktur for Folkekirken ved opfyldelsen af Grundlovens løfteparagraf. Det havde imidlertid lange udsigter og balancen mellem statens fasthed og præsters liturgiske frihed blev forrykket mod århundredets slutning, og det i retning af præsters ønske om frihed. Opslag i gamle alterbøger fra forskellige kirker fremviser præsters overstregninger og tilføjelser, som f.eks. Aastrup Kirkes Forordnede Alterbog fra Fyens Stift, trykt 1857, hvor der var ændringer i det autoriserede dåbsritual. Præstefriheden var ofte taget uden tilladelse fra biskoppen.

Hele tankegangen var gennemsyret af frihedstanken, hvilken viste sig ved flere præsters ønske om et større udvalg af Bibelens tekster til brug ved gudstjenestens prædikener. Regeringen lempede og gav biskopper mulighed for dispensationer i 1850'erne. Det var præstekonventer i 1870'erne, som stod bag initiativer, som førte til 2. tekstrække i 1885, og de anvendte bl.a. Mynsters tekstforslag fra 1839, som der til stadighed blev henvist til. I det hele taget påvirkede Mynsters ritualforslag fra 1839 de liturgiske reformer i slutningen af århundredet, som det beskrives i dette kapitel (jf. kapitel 2).

Præsternes tekstforslag blev gennemført af Det kirkelige Råd af 1883, regeringens nedsatte bisperåd, hvor der var livlige diskussioner. De fleste biskopper var kirkelig konservative, men ikke mindst professor P. Madsen, der havde plads i Det kirkelige Råd, skubbede på for at få flere prædikentekster og liturgiske reformer. Fra de etablerede kirkelige retninger, grundtvigianisme og Indre Mission, var der tilsvarende stor interesse, og i 1890'erne udarbejdede bisperådet på foranledning af ministeriet ritualreformer ved dåb, nadver, vielse og ved kirkeindvielse.

Denne udvikling viser, at først ved fremkomsten af et bisperåd i 1883 kom der for alvor gang i det liturgiske reformarbejde. Biskop H.L. Martensen var imod oprettelsen af Det kirkelige Råd, fordi Estrup-regeringen havde indført det administrativt uden om Rigsdagens lovgivning. Martensen ville, at et bisperåd lovmæssigt skulle være gennemskueligt og øverste led i en kirkeforfatning. På den måde krydsede reformdebatten mellem emnerne liturgi og struktur, der indbyrdes hang sammen, som det vil blive skildret i dette kapitel.

Ritualbøger efter 1849

Kirkeritualet fra 1685 var stadig gældende efter 1849. Der var således kontinuitet. Dette blev af mange præster opfattet som en spændetrøje, og der var en bred interesse både hos konservative og grundtvigske præster for en revision af enevældens kirkeritual.

Kravet var blevet fremsat, da regeringen i 1868 nedsatte en kirkekommission med det formål at udarbejde den kirkeforfatning, som var lovet i 1849-grundloven (§ 80; nuværende § 67). Kommissionsmedlemmet, sognepræst, dr.theol. H.C. Rørdam, Hammer og Lundby, indbragte i kirkekommissionen et forslag til en revision af kirkeritualet. Der kan

henvises til *Betænkning afgiven … af den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission.*[119] Rørdams forslag blev begrundet med, dels at senere anordninger havde ophævet eller ændret flere af kirkeritualets bestemmelser, dels at senere "Vedtægter og Sædvaner have gjort Brud på Ritualets Forskrifter" nødvendig for præster, og dels at "Tidsforhold og nye kirkelige Forhold" nu måtte drages ind under den folkekirkelige liturgiske ordning. Forslaget fik tilslutning fra hele kommissionen, hvor bl.a. biskop H.L. Martensen, professor H.N. Clausen og professor J.N. Madvig havde sæde. Sidstnævnte udtrykte i *Beretning om Forhandlingerne i den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission* betænkelighed, idet Kultusministeriet ikke kunne gennemføre en ritualrevision administrativt.[120] Der skulle en beslutning til fra "et kirkeligt Organ", som principielt skulle behandle "Sager af reen kirkelig Beskaffenhed", dvs. kirkens indre anliggender, hvortil liturgi hørte. Denne sag måtte således ifølge Madvig støtte "Begjæringen om at faae en Kirkeforfatning". Under tredje behandling blev forslaget om en revision af kirkeritualet vedtaget "uden Afstemning". Forudsætningen var dog, der først kom en kirkeforfatning, og det var der ikke udsigt til trods kommissionens færdige strukturforslag.

Der var efterhånden kommet flere nye regler (love, anordninger m.m.) med hensyn til præstens embedsførelse og den folkekirkelige liturgiske ordning. Disse fandt deres plads, idet kirkeritualet på nogle punkter efterhånden blev sat ud af kraft og erstattet af nye regler, som præsterne kunne finde i det 19. århundredes forskellige udgaver af kir-

[119] *Betænkning,* 1870, s. 134f.
[120] *Beretning,* 1870, s. 181, 232f, 553ff.

keretten: *Grundrids af den danske Kirkeret*, 1851 og *Haandbog i den danske Kirkeret*, 1891.

Pastor Rørdam, Hammer og Lundby, ønskede én ajourført rituel kirkelovbog, som skulle gælde for hele Folkekirken i stedet for de to uensartede liturgiske regelsæt, kirkeritual og alterbog, en ordning som havde eksisteret siden 1600-tallet. C. Th. Engelstoft havde i sin liturgihistorie tidligere givet udtryk for det samme:

> Den rituelle Kirkelovs Revision, kunde … med Lethed ophæve Dobbeltheden i denne og gjøre den danske Kirke conform med andre Kirker ved at optage Alt i Ritualet, hvorved Formularerne, der nu udgjøre en Deel af Alterbogen, kunde træde i den naturlige Forbindelse med Forskrivterne for Handlingerne til at give et anskueligere Billede af vor hele Cultus. Alterbogen vilde da blive et Supplement til Ritualet i Henseende til Texter … Collecter og Kirkebønner, men et Uddrag eller Aftryk i Henseende til Formularerne.[121]

Kirkeritualet af 1685 indeholdt højmesseritual og liturgiske formularer for de kirkelige handlinger (dåb, nadver, vielse, begravelse) samt en del kirkeretslige forskrifter, bl.a. om hvem præsterne ikke måtte begrave, om kirkebøger, om faddere m.m. Heri blev der ikke optaget senere ændringer. Kirkeritualet havde en forgænger i *Kirkeordinansen 1537/39.*

Kirkeritualet var blevet genoptrykt i 1761 og igen i 1855. Der var i første halvdel af det 19. århundrede et behov for en trykt udgave, eftersom det gamle kirkeritual havde været udsolgt i mange år. Mynster omtalte dette problem overfor

[121] Engelstoft: *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie,* 1840, s. 6.

Frederik 6., da han i 1834 var i audiens angående en revision af kirkeritual og alterbog.

Biskop Hans Baggers alterbog fra 1688 blev hyppigere genoptrykt end *Kirkeritual af 1685*, sidste gang i udgaven fra 1901, tilføjet ritualændringer i 1895 m.v. Baggers alterbog blev således tilpasset ændringer i den liturgiske lovgivning og de ændrede bibeloversættelser. *Forordnede Alterbog* fra 1830 var – som Engelstoft ovenfor forholdt sig til – langtfra alene en tekstbog, men indeholdt nye tiltag i 1600-1700-tallet vedrørende bededag (1686), konfirmation (1736), helligdage (1770) og dåbsritual (1783) med afskaffelse af eksorcismen. Hvad oversættelsen i denne alterbog fra 1830 angik, drejede det sig om en sproglige revision af Ny Testamente i 1819, som holdt lige frem til nyoversættelsen i 1907. Det fremgik af titelbladet på 1. udgaven af Ny Testamente, 1819, at Frederik 6. havde befalet "en ny dansk Oversættelse", og at den var foretaget af en nedsat kommission i årene 1815-1819. Den bestod bl.a. af biskop Fr. Münter, professor P.E. Müller, professor Jens Møller, professor P.O. Brøndsted og pastor J.P. Mynster (sekretær). Dette tekstgrundlag blev også anvendt i de senere udgaver af alterbogen i det 19. århundrede. Siden fulgte flere autoriserede bibeloversættelser, som er blevet anvendt i alterbogens tekstrækker.

Et grundtvigsk forsøg på at sparke liv i alterbogsdebatten kom med P.A. Fengers *Forslag til en paany gjennemseet Alter-Bog som kunde blive tilladt til Brug i den danske Folkekirke*, trykt i København 1874. Fengers alterbog drejede sig især om nye kollekter, vielsen og de to kirkelige sakramenter: dåb og nadver, der var vigtige led i den grundtvigske gudstjeneste, som udfoldede sig i lyset af Grundtvigs kirkelige anskuelse (1825). Flere grundtvigske præster tog sig den frihed at bruge herfra, og det på trods af den autoriserede alterbog.

I 1800-tallet måtte man således endnu forholde sig til enevældens to uensartede liturgiske regelsæt: kirkeritual og alterbog. Formelt dannede *Kirkeritualet af 1685* og *Danske Lov af 1683* med senere liturgiske justeringer og ændringer, givet i reviderede alterbogsudgaver, retsgrundlaget for liturgien.

I 1900-tallet ændrede det sig. Det gamle kirkeritual hørte stadig sammen med nye ritualer i ritualbøger fra 1895 og 1912, der indeholdt ritualrevisioner af nadver, dåb og vielse. Et ministerielt cirkulære af 29. januar 1897, på grundlag af kongelig resolution af 10. maj 1897, bestemte, at den apostolske velsignelse kunne bruges efter prædiken, og at præster kunne indføre den "fulde Messe", dvs. nadveren som en fast del af højmessen. I kirkeritualet var afholdelse af nadveren ved højmessen et tilvalg.

Alle disse tiltag blev optaget i biskoppernes *Vejledning i Den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning. Med de autoriserede ritualer* fra 1949 (2. udg. 1955, ajourført med Salmebogen af 1953). Allerede fra regeringens kirkekommission, som sad fra 1928-40 bl.a. med henblik på at give et kirkeforfatningsforslag, var der kommet forslag om, at der burde udgives én ritualbog med alle autoriserede ritualer og forskrifter. Det blev opfyldt med biskoppernes ovennævnte *Vejledning* fra 1949/1955, som var en samlet oversigt over gældende ordninger i Folkekirken. I forordet beskrives statsmagten som initiativtager, for biskoppernes vejledning sker på baggrund af et forarbejde fra "et af Kirkeministeriet nedsat udvalg i 1942". I 1953 blev der tillige udgivet en autoriseret alterbog, indeholdende tekster og bønner. I forlængelse af hele denne opsamling af gældende ordninger arbejdede et biskoppeligt udvalg med et nyt forslag til alterbog, som udkom på prøve i 1958, og tilsvarende en ny prøveritualbog,

som udkom i 1963. Disse ritualforslag blev ingen succes, og kun få steder blev de gennemprøvet i praksis.

Den nuværende autoriserede *Ritualbog 1992* svarer i hovedtrækkene til biskoppernes *Vejledning*, dog tilføjet en nænsom revision, der omfatter autoriseret højmesse med nadver, herunder reviderede indledninger ("Kære Kristi venner ..." og "Opløft jeres hjerter ..." med tilføjet taksigelse). Med den nye ritualbog i 1992 kom ligeledes den endnu gældende alterbog, der indeholder en del nye kollekter og gudstjenestetekster med gammeltestamentlige tekster som første læsning, herefter epistellæsning og evangelielæsning. De ældre og stadigvæk gældende ritualer findes i biskoppernes *Vejledning*, 1955, samt i ældre ritualbøger og salmebøger. Ingen af disse genoptrykkes mere, selvom de stadig er gældende og kan anvendes af præster efter menighedsrådets godkendelse. I biskoppernes forord til *Ritualbog 1992* udtrykkes, "at efter nyere dansk liturgisk tradition forbliver tidligere autoriserede ritualer og alterbøger gyldige, også efter autorisation af nye ritualer og ny alterbog". *Ritualbog 1992* har sin baggrund i den af Kirkeministeriet nedsatte liturgikommission af 1970, hvis liturgiske arbejder blev færdiggjort af biskopperne i slutningen af 1980'erne. Denne ritualreform indeholder autoriserede ritualer fra 1987 (bl.a. præste-, bispe- og kirkevielse; revideret 1992), fra 1991 (konfirmation) og fra 1992 (dåb og vielse). Dertil kommer vejledninger (f.eks. begravelse).[122]

[122] I 2012 (12/6) er der yderligere kommet et kongeligt autoriseret ritual vedrørende vielse for to af samme køn.

Mynsters tekstforslag og kirkekommissionen

Biskop Mynsters *Udkast* fra 1839, herunder hans alterbogsforslag med nye prædikentekster, blev ikke gennemført af nogen siddende regering. Men fortsat blev der taget udgangspunkt i hans tekstforslag i den liturgiske debat, og præster tog sig den frihed at anvende hans forslag til prædikentekster.

Den fortsatte interesse for de nye prædikentekster i Mynsters alterbogsforslag blev fastholdt i den i december 1853 nedsatte kirkekommission. Sæde i denne kommission havde bl.a. biskopperne J.P. Mynster (død januar 1854), G.P. Brammer og C. Th. Engelstoft, ligeledes professorerne H.L. Martensen (biskop i 1854), H.N. Clausen (efterfølger Mynster som formand), C.C. Hall og J.N. Madvig, samt de grundtvigske præster H.C. Rørdam og J.F. Fenger.

Kirkekommissionen indsendte i enighed til Kultusministeriet et "Andragende i Perikopesagen" af 6. april 1854 med ønsket om friere tekstvalg end den eksisterende alterbog tillod. Kommissionen fremhævede som vejen frem tekstforslaget fra 1839 i biskop J.P. Mynsters udkast til en ny alterbog, der "hidindtil ikke har faaet Lovskraft". Samtidig mente kommissionen, at man ikke kunne gå så vidt med Mynsters tekstforslag, før en kirkeforfatning var indført, hvilket man ventede ville ske, som der stod at læse i *Betænkninger og Andragender indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøist nedsatte Commission*:

> At andrage herpaa, i det mindste med Hensyn til den nye, i det Hele [Mynsters] saare heldigt udvalgte, Textsamling, ansee vi ikke betimeligt, da et saadant Skridt maatte føre til en omfattende

> Ritualrevision, der maa være forbeholdt en Tid, hvori en ny Kirkeforfatning er trådt i Kraft.[123]

Kirkekommissionen mente med andre ord, at en ritualrevision hørte til kirkens indre anliggende (dvs. liturgi, kirkelære, disciplin m.m.), og derfor skulle en sådan revision først behandles, når kirken havde fået sin egen kirkeforfatning. Kommissionen, hvis opgave var at komme med et kirkeforfatningsforslag, kædede kirkens selvbestemmelse sammen med en ritualfornyelse. Denne sammenkædning er også dukket op i den aktuelle debat.

Alt i alt ville kirkekommissionen i 1854 indtil videre nøjes med, at Kultusministeriet gav biskopperne bemyndigelse til at tillade præsterne at prædike over episteltekstene ("derunder de saakaldte Lectier indbefattede"), ikke alene som hidtil ved aftensangsgudstjeneste eller froprædiken, men nu også ved højmesse, hvilket biskop Mynster også havde foreslået i sit *Udkast* fra 1839.

Kommissionens begrundelse for et friere tekstvalg blev givet i *Betænkninger og Andragender … af den i Aaret 1854 allerhøist nedsatte Commission.*[124] Begrundelsen lå i forudsætningerne med reskript af 7. december 1787 og kancelliskrivelse af 20. marts 1813, hvor det allerede i henholdsvis Sjælland og Ribe stifter var tilladt ved højmessen at prædike skiftevis over epiteltekstrækken og evangelietekstrækken. Ligeledes fremhævede kommissionen, at man ønskede at komme bort fra den eksisterende "Perikopetvang" med de forordnede prædikentekster i den autoriserede alterbog. Kommissionen tænkte ikke mindst på Mynsters forslag til prædikentekster fra 1839. Præsterne ønskede flere muligheder for prædikentekster, så Bibelens mange tekster blev

[123] *Betænkninger og Andragender*, 1854, s. 55.
[124] *Betænkninger og Andragender*, 1854, s. 54-58.

bedre præsenteret for menigheden. Kommissionens ønske var især begrundet med, at præsternes friere brug af Bibelens tekster var nødvendig, fordi "Religionsfrihed er given i Danmark". Derved måtte præsterne "mere end forhen have deres Opmærksomhed henvendt paa at modarbeide Kjetterier". Her tænktes ikke mindst på mormonernes og baptisternes mission blandt Folkekirkens medlemmer, som blev opfattet som særlig intenst i 1850'erne og var udtryk for "Kjetterier".

Kommissionens andragende fra april 1854 indeholdt til slut en indstilling til Kultusministeriet. Fra denne indstilling kan følgende nævnes fra *Betænkninger og Andragender … af den i Aaret 1854 allerhøist nedsatte Commission*:

> Den Myndighed, som tidligere er given eet Stifts Biskop, og den Frihed i Valg af Prædiketexter, som har været tilstaaet adskillige Geistlige, udvides saaledes, at alle Landets Biskopper bemyndiges til, efter at have indhentet Vedkommendes Betænkninger, at meddele Præsterne Tilladelse til i en vis Tid at prædike over Epistelpericoperne eller andre Texter eller Dele af det Nye Testamente eller Luthers lille Katekismus; dog at denne Tilladelse ikke gives for de Søndages Vedkommende, på hvilke der i Fasten maa prædikes over Lidelseshistorien.[125]

Med klar henvisning til kirkekommissionens indsendte andragende om flere prædikentekster blev det af Kultusministeriet (og kongen) bestemt i kgl. resolution af 10. maj 1854 og efterfølgende bekendtgørelse af 18. maj 1854, offentliggjort i *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expedi-*

[125] *Betænkninger og Andragender*, 1854, s. 57f.

tioner,[126] at biskopperne over hele landet kunne give dispensation fra gældende regler. Således kunne præsten i en periode frit prædike over Luthers *Lille Katekismus*, andre nytestamentlige tekster end de autoriserede i alterbogen, eller kunne vekselvis det ene år/i en periode prædike over de gamle episteltekster og det næste år/i en periode over de gamle evangelietekster. Nogle præster søgte formentlig om tilladelse hos biskopperne, andre tog selv friheden. Fordi regeringen ikke havde orden i liturgien pga. manglende liturgirevision, blev den liturgiske frihed øget, og det ændrede balancen mellem autorisation og frihed. I H. Matzen og J. Timms *Haandbog i den danske Kirkeret* blev der i beskrivelsen af denne sammenhæng henvist til biskop Mynsters alterbogsforslag, hvis supplerende nytestamentlige prædikentekster var det kendte og brugte udgangspunkt for mange præster.[127]

Alle disse tiltag var nødvendige, fordi præsterne rent faktisk tog sig liturgiske friheder og så bort fra kirkeritualets og alterbogens autorisation og krav om liturgisk ensartethed. Kommissionen forsøgte sig med en regulering, der kunne genskabe en liturgiske fasthed. Præsterne havde den undskyldning, at det gamle kirkeritual fra 1600-tallet med dets anvisninger havde været udsolgt i flere årtier. Først i 1855 kom en revideret udgave, men præsternes liturgiske friheder fortsatte århundredet ud. Balancen mellem autorisation og frihed var således blevet kraftigt forrykket i frihedens favør.

Resultatet blev flere liturgiske friheder for præster. Disse frie muligheder blev ikke indskrænket med den (nuvæ-

[126] *Geistligheden i Danmark vedkommende*, femte bind, 1860, s. 79 i lovsamlingen: *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen*, 1848-1922.
[127] Matzen og Timm: 1891, s. 411-414.

rende) 2. tekstrække, indført ved kgl. resolution af 28. januar 1885, for stadig var bekendtgørelsen fra maj 1854 gældende, så præster kunne søge biskoppen om at måtte prædike over frie tekster. Den samme ansøgningsmulighed gælder i dag. Hovedreglen blev med indførelsen af 2. tekstrække, at der alene prædikes over evangelieteksten og ikke som hidtil også over episteltekstens. Sidstnævnte var herefter kun messetekst i gudstjenesten. De gamle episteltekster og evangelietekster (jf. alterbogen, 1688 og senere udgaver) blev herefter slået sammen til 1. tekstrække. I dag ønsker flere præster igen at kunne prædike over de gamle episteltekster til højmessen, og her er der f.eks. inspiration at hente i biskop Mynsters alterbogsudkast med nye epiteltekster (jf. kapitel 2).

Præstestandens ønske om nye prædikentekster. Diskussioner på konventer

Mynsters forslag fra 1839 om et nyt udvalg af prædikentekster var det forslag som mest synligt kom til at spille en rolle i tiden efter 1850. Det fik betydning for tilblivelsen af 2. tekstrække i 1885. Henning Nielsen har i *Lolland-Falsters Stiftsbog* i artiklen "Rids af 2. Textrækkes Tilblivelseshistorie" ment, at der var tale om et kort forløb på 7-8 år hen imod beslutningen i 1885 om at indføre en ny tekstrække.[128] Hvis processen startede med Mynsters perikopeforslag fra 1839, som var udbredt i præstestanden, var forløbet imidlertid af længere varighed, som det også fremgår af forrige afsnit om 1853-kirkekommissionens overvejelser. Jeg har tidligere behandlet dette forløb i *Kirkehistoriske Samlinger 2012* i artiklen "Liturgi og tekster mellem statskirke og fol-

[128] Nielsen 1985, s. 28-40; jf. Nielsen: *Højmessen. Historie og teologi*, 2020, s. 116f.

kekirke",[129] men har siden erkendt, at der skal lægges meget mere vægt på det lange forløb ved tilblivelsen af 2. tekstrække.

Sognepræst Johs. Clausen (1830-1905) fra Horsens, der var søn af professor H.N. Clausen, gav tekstdebatten et skub fremad i slutningen af 1870'erne som formand for Det sydøstjyske Konvent. Han havde taget biskop H.L. Martensens opfordring til sig i sin udgivne bog *Om Brugen af Guds Ord ved Gudstjenesten.*[130] Martensen havde i 1875 i sine *Prædikener paa alle Søn- og Helligdage i Aaret, forhen trykte og utrykte* skrevet, at "det engang maatte kunne forundes den danske Kirke at faa en dobbelt Aargang af Texter".[131] Fra 1884 blev Johs. Clausen biskop over Aarhus Stift.

På vegne af Det sydøstjyske Præstekonvent henvendte Johs. Clausen sig til Roskilde Præstekonvent, og hans skrivelse blev læst op på dette konvents sommermøde i juli 1877. Roskilde-konventet besluttede at nedsætte en arbejdsgruppe med konventets formand provst F.V. Andersen, Ringsted, domprovst Ludvig J.M. Gude, Roskilde og stiftsprovst C. Rothe, Vor Frue i København.

På Roskilde Præstekonvents novembermøde i 1877 præsenterede udvalget deres overvejelser. Med provst Andersens og domprovst Gudes stemmer var der flertal for at undvære en ny tekstrække, bl.a. fordi nye tekster ville virke fremmedgørende for menigheden. Men Rothe kunne, som formand for Københavns gejstlige Konvent, berette, at de københavnske præster var for en ny tekstrække (18 ud af 21 præster).

[129] Rasmussen: s. 150-163.
[130] Clausen: *Om Brugen af Guds Ord ved Gudstjenesten*, 1878, s. 42.
[131] Martensen: *Prædikener paa alle Søn- og Helligdage i Aaret, forhen trykte og utrykte*, 1875, fortale.

I bogen *Om Brugen af Guds Ord ved Gudstjenesten* støttede Johs. Clausen ligeledes tanken om en ny tekstrække:

> For *Prædikanten* som den virkende og *Menigheden* som den modtagende vilde *Gudstjenestens* Berigelse med flere *faste* Evangelie- og Epistelrækker blive til ikke mindre Vederkvægelse … Det ligger i den offentlige Gudstjenestes Natur, at der gives et fast Grundlag, anvises en vis Plan, en bestemt Orden, som maa følges. Men Tilføjelsen af to lovordnede Textrækker, saaledes som det fra Advent 1862 har været Tilfældet i den *svenske* Kirke, kunde ikke andet end blive til stor Oplivelse baade for Ordets Forkyndere og Ordets Hørere.[132]

I sin bog foreslog Clausen tre tekstrækker, hver med både epistel/lektie og evangelium, hvor alterbogens to gamle tekstsamlinger (henholdsvis epistler og evangelier) udgjorde den ene tekstrække. Sidst i bogen anførte Clausen den svenske kirkes tekstrækker, som passende kunne tjene som eksempel for den danske debat.[133]

Debatten fortsatte på Roskilde-konventets forårsmøde i 1878. Det blev besluttet, at man skulle rette en henvendelse til stifternes landemoder om at overveje en ny tekstrække. Henvendelsen skulle ske i samarbejde med Det sydøstjyske Konvent. På stifternes landemoder var stemningen overvejende negativ. Man tilbød dog at se på den eksisterende alterbogs to gamle tekstsamlinger med henblik på en nænsom revision.

Denne reaktion kom til debat på Roskilde-konventets efterårsmøde i 1878. Det blev besluttet at fortsætte samarbejde med Det sydøstjyske Konvent om et konkret forslag til ny tekstrække. Herefter gik processen lidt i stå, for Rothe

[132] Clausen: 1878, s. 33.
[133] Clausen: 1878, s. 45-58.

kunne på Roskilde-konventets forårsmøde i 1879 oplyse om, at Sjællands biskop H.L. Martensen nu ville tage sig af arbejdet med en ny tekstrække – og så var sagen i bedste hænder!

Processen fortsatte først i vinteren 1879/80. C. Rothe fra det københavnske konvent, Johs. Clausen fra Det sydøstjyske Konvent og provst J. Paludan-Müller fra Snesere, Roskilde-konventets nye formand, nedsatte et fælles udvalg og fik hjælp af teologiprofessor P. Madsen, Københavns Universitet. Madsen var godt rustet til opgaven. Det viser hans omfattende private håndbibliotek, anbragt på Aarhus Universitet, der indeholder teologiske stridsskrifter, bl.a. om hele ritualsagen og J.P. Mynsters forslag til en ny tredje tekstrække fra 1839.

P. Madsen havde på Roskilde-konventet i efteråret 1879 talt for de mange kendte bibeltekster, som ikke var blandt alterbogens gamle tekster. Han nævnte det evige ords menneskeblivelse (Johs. 1,1-14), kærlighedens højsang (1. Kor. 13) og påsketekster (f.eks. 1. Kor. 15,12ff). Tilsvarende savnede flere præster på Roskilde-konventet den fortabte søn, opvækkelsen af Lazarus, den lamme ved Bethesda dam, den blindfødte, historien om Zakæus osv.

På forårsmødet 1880 forelagde Rothe, Clausen, Paludan-Müller og Madsen *Udkast til en sideordnet Række Texter udarbejdet efter Bemyndigelse af Præstekonventerne i Roskilde, Kjøbenhavn og det sydøstlige Jylland.* Tilblivelsen af deres forslag til en ny tekstrække, med både evangelium og epistel/lektie (i nævnte rækkefølge), var foregået ganske hurtigt.

De havde god hjælp. For en stor del af prædikenteksterne (perikoperne) var inspireret af J.P. Mynsters tekstforslag fra 1839. Formentlig havde man også uden eksistensen af Mynsters forslag nogenlunde fået de samme tekster med,

for der var tale om kendte og væsentlige bibeltekster, men alligevel er overensstemmelsen overbevisende.

Forhandlingerne fortsatte det næste års tid. På Roskildekonventets sommermøde i 1881 var det fælles udvalg nået så langt, at det færdige forslag til en ny tekstrække sendtes til landemoderne med ønske om, at de måtte tage forslaget til behandling. Forslaget blev offentliggjort i 1882.[134]

Præsternes tekstforslag overdrages Det kirkelige Råd

Professor P. Madsen spillede en stor rolle ved tilblivelsen af 2. tekstrække og ved behandlingen af sagen i Det kirkelige Råd. Han kendte som allerede nævnt til biskop Mynsters alterbogsforslag fra 1839.

Mynsters nye tekstudvalg fra tredje tekstrække i hans alterbogsforslag kan som sagt genkendes i konventernes forslag fra 1882 og videre i 2. tekstrække af 1885. I Mynsters tekstudvalg var der tale om 66 perikoper med episteltekster og evangelietekster i afvekslende rækkefølge – 36 evangelietekster og 30 episteltekster. Den nuværende 2. tekstrække fra 1885 har 40 nytestamentlige tekster fælles med Mynsters tekstforslags 66 prædikenperikoper. Der var således overensstemmelse med over halvdelen – 60 % – af Mynsters 66 perikoper. Det drejede sig i visse tilfælde ikke om samme søndage i kirkeåret, og tillige var der tale om enkelte ændringer i nogle perikopers længde.

Epistelvalget hos Mynster (jf. kapitel 2) var taget fra Apostlenes Gerninger, hvor flere af Paulus' "prædikener" var i fokus, ligesom der indgik tekster fra Romerbrevet, Korintherbrevene, Efeserbrevet, Filipperbrevet, Timoteusbre-

[134] *En Række Prædiketexter til Kirkeaarets Søn- og Helligdage fremlagt af Præsteconventerne i Roskilde Kjøbenhavn og det sydøstlige Jylland*, 1882.

vene, Titusbrevet, Hebræerbrevet og Jakobsbrevet. Ca. halvdelen (14 ud af 30) af alle Mynsters prædikenperikoper var fælles med den senere 2. tekstrække (1885), hvilket vises i bilag 2. Epistelforslaget var alt i alt præget af tekster omhandlende Kristi lidelse og opstandelse.

Evangelievalget hos Mynster havde 14 nye tekster fra Johannesevangeliet. Således evangelietekster til Juledag, til Palmesøndag og til Skærtorsdag, hvoraf ca. halvdelen (8) findes i den senere 2. tekstrække (1885). I hele 26 tilfælde (ud af 36) var der sammenfald mellem evangelieteksterne i Mynsters forslag og i den senere 2. tekstrække (1885), som det fremgår af bilag 2. Det kan tilføjes, at Mynsters 3. tekstrække har yderligere tre evangelietekster, som er fælles med Den danske Alterbog, autoriseret i 1992 (bilag 3).

Forslaget fra konventernes fælles udvalg, som nævnt offentliggjort i 1882, blev først endelig behandlet på landemoderne i sommeren 1884. De enkelte landemoder indsendte deres holdninger til Estrup-regeringens nyoprettede kirkelige Råd (1883), som forhandlede hele sagen ved rådets møde 18-19. september 1884. Det kirkelige Råd, hvis medlemmer hovedsagelig var biskopper, stillede sig positiv, idet et flertal på 8 for og 1 imod, gik ind for en ny 2. tekstrække.[135] Det har sikkert spillet positivt ind, at biskop Mynsters tekstforslag dannede baggrund for konventernes fælles tekstforslag. Endnu var mange biskopper og præster præget af den mynsterske midterlinje.

Professor P. Madsen, der havde siddet i konventernes fællesudvalg, havde sæde i rådet, og han fik betydning for, at sagen blev ført positivt igennem. Under forhandlingerne blev det foreslået at indskrænke den nye tekstrække, så den ikke gjaldt hele året. Biskop C.F. Balslev (Ribe) ønskede kun

[135] Rigsarkivet, Det Kirkelige Råd, Forhandlingsprotokol fra 1884-1886, s. 62.

at bruge den nye tekstrække i sommerhalvåret, idet vinterhalvårets historiske del ikke behøvede et tekstsupplement. Biskop D.G. Monrad (Lolland-Falster) ville kun bruge den nye tekstrække på søndage, hvor der ikke i forvejen var historiske tekster vedrørende Christi person – "de nye Prædiketexter [skal] ikke udvides til de Texter, som berette noget historisk om Christi Person". Professor Madsen stod fast på ønsket om en ny tekstrække, der skulle omfatte tekster til hele året. I Det kirkelige Råds protokol nævntes Madsens holdning:

> Professor theol. Madsen udtalte, at saa vidt han kjendte Stemningen med Hensyn til nye Textrækkers Indførelse, troede han ikke at Biskop Balslevs Forslag havde Stemningen for sig … [Da] det forekom ham, at Raadet, om det traf en anden Bestemmelse, vanskeligt vilde finde Gjenlyd med Hensyn til selve Sagen mente han at Biskop Balslev gav Hensynet til Vinter-Halvaarets historiske Betydning for stor Vægt. Derimod kunde han vel forstaae den Indskrænkning Biskop Monrad foreslog til de Texter som vedrørte Christi Person … Endelig maatte man ei see bort fra Hensynet til at man maatte til at tage Sagen som en Helstøbning og ei som et Brudstykke … Han vilde hellere opgive Sagen helt, end udgive et Brudstykke af en Textrække. Raadet udtalte sig derefter imod at de nye Textrækker kun skulde finde Anvendelse paa Sommerhalvaaret.[136]

Rådet vedtog, at den nye tekstrække skulle strække sig over alle søn- og helligdage hele året, og det imod Balslevs ønske. Monrads forslag blev heller ikke imødekommet, idet 5 stemte imod Monrads forslag, mens 4 var for. Det kirkelige

[136] Rigsarkivet, Det Kirkelige Råd, Forhandlingsprotokol fra 1884-1886, s. 65f, 68.

Råd færdigbehandlede beslutningen om en ny tekstrække i det 8. og 9. møde, 18-19. september 1884.[137]

Det kirkelige Råd valgte at følge konventernes indsendte forslag til en ny tekstrække fra 1882. Dog skulle epistel/lektie være messetekst og evangelierne skulle alene bruges som prædikentekst. Ifølge bekendtgørelse om autorisation af den nye tekstrække af 2. februar 1885 var der meget få tekstændringer set i forhold til præstekonventernes forslag fra 1882. Ændringer fremgik af rådsprotokollen: "a. Epistlen 5te Søndag efter Paaske forkortes til Rom. 8, 24-28, b. Lectie til Christi Himmelfartsdag Psalme 110 afsluttes med 4de Vers, c. Lectie til 6te Søndag efter Paaske ombyttes med Rom. 8,29-39".

En præstefrihed overfor 2. tekstrække blev også vedtaget. Ifølge biskoppernes færdige betænkning til ministeriet, trykt i *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen* for årene 1884-86,[138] kunne både præst og menighed principielt blive fritaget fra at bruge den nye tekstrække. Præsten skulle blot gennem provsten inden kirkeårets start meddele biskoppen, at han ikke ville anvende den nye tekstrække. For Det kirkelige Råd var hovedargumentet for en ny tekstrække, at menigheden atter skulle have "sin retmæssige Eiendom" tilbage, "idet der til Brug ved Gudstjenesten udvælges flere af de bedste og fornemste Skriftstykker".

Menighedens klare ejendomsret til disse tekster udtrykte biskopperne således i sin betænkning:

> Skriftgrundlaget ved Gudstjenesten i vor lutherske Kirke har været forholdsvis af indskrænket

[137] Hele sagen blev behandlet i Det kirkelige Råd i det 8. og 9. møde, 18-19. sept. 1884, s. 62-67, 68-73. Betænkningen er refereret s. 71-72.
[138] 1885-87, s. 165ff.

> Omfang … Gudstjenesten, som paa Reformationstiden ogsaa var bibeholdt paa mange Søgnedage, [er] i Regelen nu … bleven indskrænket til kun at holdes hver syvende Dag. Følgen heraf er bleven, at medens Romerkirken nu som for tusinde Aar siden gienlyder af en Mangfoldighed af Evangelier og Epistler, staaer den evangelisk-lutherske Folkekirke i Danmark, som vedkender sig den reformatoriske Grundsætning om den hellige Skrift som Regelen og Rettesnoren for den Christnes Lære og den Christnes Liv, blottet for en stor Del af sin gamle Rigdom, berøvet mange af de rigeste og skjønneste Skriftklenodier.

Biskopperne kunne næsten ikke skjule deres bekymring for, at Romerkirkens tekstrigdom i gudstjenesten kunne øge tilslutningen til katolicismen i Danmark. Folkekirkens gudstjeneste skulle styrkes med den nye tekstrække.

Tilblivelsen af 2. tekstrække havde sin baggrund i biskop Mynsters tekstforslag fra 1839, men fik et skub fremad i kraft af gejstligheden ved de tre store præstekonventer, ikke mindst konventformændene. Biskopperne og regering skulle blot tage stilling til et færdigt forslag. Det var en ny fremgangsmåde, at præsterne tog liturgiske spørgsmål op på egen hånd. Ved kgl. resolution af 28. januar 1885 og nævnte bekendtgørelse af 2. februar 1885 blev den nye tekstrække med epistel/lektie og evangelium til hver søndag og helligdag autoriseret til brug første søndag i advent 1885.

Senere kom en lempelig revision af den nye tekstrække i form af enkelte forkortelser af perikoper. Revisionen, som var foretaget af Det kirkelige Råd, blev autoriseret med kgl. resolution af 15. juli 1898 og bekendtgørelse af 3. august 1898 med virkning fra det nye kirkeårs begyndelse i 1898. Rådet havde udarbejdet tekstforkortelser i forbindelse med forhandlingerne om den reviderede salmebog af 1898. Det

skete på Rådets 4. og 13. møde, 21. september og 2. oktober 1897:[139]

- Bededag: Hebr. 10,19-31 forkortes til 19-25.
- 4. s. e. påske: Johs. 8,21-36 forkortes til 28-36.
- 5. s. e. påske: Johs. 17,1-19 forkortes til 1-11.
- 6. s. e. påske: Rom. 8,29-39 forkortes til 31b.-39.
- Pinsedag: Ap. G. 2,14-41 forkortes til 22-41.
- 2. pinsedag: Johs. 4,5-26 forkortes til 13-26.
- 1. s. e. trin.: 1. Tim. 6,6-19 forkortes til 6-16.
- 6. s. e. trin.: Matt. 19,16-30 forkortes til 16-26.
- 7. s. e. trin: Ap. G. 14,8-23 forkortes til 8-20.
- 8. s. e. trin.: Ap. G. 20,17-38 forkortes til 24-35.
- 9. s. e. trin.: 2. Tim. 1,3-14 forkortes til 6-14.
- 11. s. e. trin: Rom. 10,4-18 forkortes til 4-17.
- 17. s. e. trin.: Mark. 2,14-28 forkortes til 14-22.
- 18. s. e. trin.: Johs. 15,1-17 forkortes til 1-11.
- 22. s. e. trin.: Matt. 18,1-20 forkortes til 1-14.

2. tekstrække med disse forkortelser fortsatte uændret i 1900-tallets alterbøger indtil Den danske Alterbog, autoriseret 1992, hvor der kom ændringer, bl.a. som det er beskrevet i bilag 3.

1890'ernes ritualændringer: Dåb, nadver, vielse (fraskilte) og kirkeindvielse

Det sidste forsøg under enevælden på en samlet modernisering skete som tidligere nævnt med biskop J.P. Mynsters *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual*, som i 1839 blev of-

[139] Rigsarkivet, Det Kirkelige Råd, Forhandlingsprotokol, fra 1896-1901, Rådets 4. og 13. møde, 21. sept. og 2. okt. 1897, s. 108-11, 146-47.

fentliggjort. Mynsters forsøg mislykkedes. I stedet kom Mynsters alterbogs- og ritualudkast på forskellige måder til at påvirke 2. tekstrække fra 1885 og ritualrevisionerne i 1890'erne. Kirkekommissionen af 1853 og tidens kirkeret henviste ligeledes i forskellige sammenhænge til Mynsters *Udkast* fra 1839, som det kendte udgangspunkt for en fornyelse af prædikenteksterne.[140]

Det kirkelige Råd stod bag 1890'ernes ritualforandringer. Da Rådet blev nedlagt i 1901, fortsatte biskopperne med uformelle bispemøder. Fortsat stillede de færdige ritualforslag, som blev underskrevet af konge og minister. Moderniseringen i dåb- og nadverritualerne fra 1895 og 1912 kan sammenlignes med *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual* fra 1855[141] og *Forordnede Alter-Bog for Danmark* i udgaven fra 1830.[142] Disse ritualer fra 1895 og 1912 er som tidligere omtalt genoptrykt i *Vejledning i Den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning. Med de autoriserede ritualer*, og kan stadig anvendes.[143]

Mynsters ritualudkast fra 1839 satte enkelte aftryk på Det kirkelige Råds revision af dåbs- og nadverritualerne i 1895 i nogle formuleringer i bønner og formularer.[144] Mynsters forkortelse af bede-banke-bønnen (jf. Luthers dåbsritual i *Døbebogen 1526*), uden Matt. 7,7 ("Bed … bank på …") med vægt på at "anraabe" på barnets vegne, blev optaget med sproglige ændringer; bønnen blev i 1895-ritualet sat lige før børneevangeliet, Mark. 10, 13-16, mens den i Mynsters *Udkast* var sat lige efter. Der var sket en forskydning, idet der nu blev bedt for barnet, mens det i det tidligere dåbsritual var barnet som bad.

---

[140] Matzen og Timm: *Haandbog i den danske Kirkeret*, 1891, s. 411-14.
[141] S. 31-37, 84-88.
[142] S. 242-48, 252-55.
[143] 2. udg. 1955, s. 37-78.
[144] Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 68-72, 82-84; II: s. 23-26, 57-59.

Fra Mynster stammede forbønnen for barnet og det blev yderligere understreget i de grundtvigske dåbsforslag senere i århundredet (P.A. Fengers dåbsforslag fra 1874 og Th. Skat Rørdams/Frederik Nielsens dåbsforslag fra 1893). Dåbsbønnen efter døbeordene (Matt. 28,19) indeholdt i 1895 ændringen: "og skænket dig syndernes forladelse", hvilket var inspireret af Fengers dåbsforslag fra 1874. Professor Chr. Thodberg har kritiseret denne ændring, for udtrykket "syndernes forladelse" er generel og ukonkret, mens den hidtidige formulering oprindelig fra 1783 "har forladt dig alle dine Synder" er en konkret tiltale. Denne ændring i 1895 blev fastholdt i 1912-ritualet.[145] Diskussionen går tilbage til ritualdebatten i 1830'erne.

Ændringerne fortsatte, for i 1912-dåbsritualet udelukkedes den indledende dåbstiltale (om arvesynden) og herefter bede-banke-bønnen. Indledningen blev dels erstattet af takken for Jesu opstandelse (1. Petr. 1,3, der blev flyttet i forhold til 1895-ritualet) og dels af en bøn, der indeholdt en tak til Gud både for "den hellige dåb" (sakramentet) og for at modtage barnet og indlemme det i sin "troende menighed". Dåbsritualets dåbstekst Mark. 10,14b.-15, blev forkortet, idet man udelod Jesu vrede og startede opstemt med: "Lad de små børn komme til mig …".

Dåbsritualet af 1912 blev formuleret af biskop P. Madsen. Der findes en forhandlingsprotokol fra bispemødet i 1910 i biskop P. Madsens papirer på Det kongelige Bibliotek, som viser 1912-ritualets forhistorie. Biskopperne havde ikke meget at indvende, og Madsens dåbsforslag blev offentliggjort i 1910. Slutresultatet betød enkelte ændringer af forslaget, dog mere i retning af bedre liturgiske formuleringer. I Madsens udtryk i den indledende tak for dåben hed det f.eks.:

[145] Thodberg: "Dåbsritualets historie". *Betænkning nr. 973 afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission*, 1983, s. 33 og 36.

”fordi Du ved din kære Søn har givet os Daabens hellige Sacramente”, hvilket blev ændret til: ”fordi du ved din enbaarne Søn har givet os den hellige Daab”. Et særligt grundtvigsk ønske blev med forslaget imødekommet, idet Fadervor var flyttet fra den vante plads i det gamle ritual (1783 og 1995), placeret lige efter børneevangeliet Mark. 10, 13-16, til en plads lige efter dåbsbønnen, efterfulgt af fredlysning og faddertiltale. Derved var det afgørende element i forbønnen for barnet i det gamle ritual forsvundet og erstattet i 1912-ritualet af et pædagogisk sammenhæng med fadderne, der skulle se til, at børnene lærte deres Fadervor. Der var med Madsens dåbsritual tale om et brud med fortidens dåbsritualer, og grundtvigianerne var begejstret for fornyelsen, som var mere højtidelig og højstemt.[146] En stærk biskop Madsen tog således initiativet uden om statens bemyndigelse. Historieskrivningen har især stillet biskop Madsen til ansvar for ændringerne i barnedåbens børneevangelium. Siden har *Ritualbog 1992* genindført hele børneevangeliet, Mark. 10, 13-16.

I overensstemmelse med Mynsters ritualudkast kom en ændring i nadverritualet i 1895. Det kirkelige Råd foreslog at slette ”sande” fra nadverritualets distributionsformel, som i kirkeritualet lød: ”Dette er Jesu sande Legeme …”. Biskopperne ønskede denne ændring i 1895-ritualet. Den blev imidlertid udsat, fordi Christian 9. i 1895 egenhændigt tilføjede det udeladte ord ”sande” i den kongelige anordning til stor irritation for biskopperne. Ændringen i distributionsformlen blev herefter først gennemført i nadverritualet fra 1912.

Vielsesritualet blev ligeledes revideret af Det kirkelige Råd. Udgangspunktet var de gældende liturgibøger: *Ny ud-*

[146] Thodberg: ”Dåbsritualets historie”. *Betænkning nr. 973 afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission*, 1983, s. 39-40.

gave af Danmarks og Norges Kirkeritual, 1855[147] og *Forordnet Alter-Bog for Danmark* i 1830-udgaven[148] samt inspiration fra Mynsters *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark.*[149]

Mynsters *Udkast* fik indflydelse på Det kirkelige Råds revision af vielsesritualet fra 1897. Mynsters reducering i kirkeritualets ægteskabsløfte fra tre spørgsmål til to blev gennemført. Udeladt var: "Om I veed Eder fri, at I ikke har givet nogen anden Qvinde, som nu lever, Eders Ægteskabs-Tro, som dette kunde være til Hinder?" Mynsters ritualudkast inspirerede også Det kirkelige Råd til reducering af kirkeritualets gammeltestamentlige tekster om ægteskabets grundlag og velsignelse.[150]

Fra Mynsters *Udkast* indførte Det kirkelige Råd også et ritual for vielse af fraskilte.[151] Kultusministeriet havde allerede i 1857-58 tilladt præster at bruge dette ritual. Udtrykket "... for Gud og Mennesker, i Navn Gud Faders og Gud Søns og Gud den Helligaands"[152] var i Mynsters ægteskabsproklamation ændret til "... efter den lovlige borgerlige Øvrigheds Anordning". Ministeriet gav således tilladelse til at bruge Mynsters formular i forbindelse med vielse af fraskilte. Det skete i kgl. resolution af 19. september 1857 og efterfølgende kancelliskrivelse af 10. oktober 1857 tillige med kgl. resolution af 18. oktober 1858.[153]

P.G. Lindhardt har i *Dansk Teologisk Tidsskrift*[154] udarbejdet en opgørelse, der viser, at Mynsters ritual i perioden

[147] S. 158-67.
[148] S. 256-63.
[149] Mynster: *Udkast,* 1839, I: s. 85-88; II: s. 67-73.
[150] *Vejledning,* 2. udg., 1955, s. 87-92.
[151] Mynster: *Udkast,* 1839, II: s. 71.
[152] *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, 1857, s. 264.
[153] Matzen og Timm: *Haandbog i den danske Kirkeret*, 1891, s. 15, jf. 27, 224, 536.
[154] Lindhardt: "Ritualet for fraskiltes vielse", *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 36 årg., nr. 4, 1973, s. 264.

1857-67 blev anvendt 107 gange, mens yderligere ændringer herud over forekom 26 gange. Det skete ikke mindst i kraft af den grundtvigske biskop i Aalborg, P.C. Kierkegaards tilføjelser til Mynsters ritual. Antallet af vielser af fraskilte synes i perioden 1857-67 ikke at have været stort.[155]

Vielsesritualet af 1912 blev til på baggrund af biskoppernes forslag fra 1909-10. Bibelteksterne blev forøget i antal (bl.a. brylluppet i Kana) og sammenskrevet til en formaningstale. Tidens kvindefrigørelse fik også indflydelse på teksten om, at kvinderne skal være mændene underdanige (1. Pet. 3, 1-5). Den blev udeladt – efter anmodning fra Dansk Kvindesamfund.

Tre grundtvigske vielsesritualforslag (P.A. Fengers fra 1874, C.J. Brandts fra 1878 og Frederik Nielsens fra 1890) hørte til 1912-vielsesritualets forudsætninger. I den grundtvigske lejr ønskede man at adskille ægteskabsstiftelsens rent borgerlige side (ja-ordene og proklamationen af ægteskabet) fra den kirkelige tekstlæsning, bøn og velsignelse. De grundtvigske forslag havde netop udeladt ægteskabsproklamations afslutning "i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn". Indre Mission var imod og ønskede fortsat et kristeligt formuleret ritual, som det var fastholdt i 1897-ritualet. Den grundtvigske ændring blev først gennemført i 1912-ritualet, og siden i *Vejledning i Den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning*,[156] og herefter fortsat i 1992-vielsesritualet. Tidens sekularisering i det 20. århundrede har betydet, at vielsesritualets borgerlige indhold er blevet holdt adskilt fra dets kirkelige indhold.

Fra Mynsters alterbogsudkast blev meget overtaget i kirkevielsesritualet fra 1898.[157] Biskop Th. Skat Rørdam

[155] Lindhardt: 36 årg., nr. 4/1973: 251ff.
[156] 2. udg., 1955, s. 87-92, 92-96.
[157] Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 89f.; II: s. 79-84.

(Sjællands stift) reviderede blot Mynsters kirkevielsesritual, der var det første, som officielt var udarbejdet. Det fandtes ikke i kirkeritualet fra 1685. Mynsters kirkevielsesritual var anvendt ved indvielsen af Kronborg Slotskirke (1843), Johanneskirken på Nørrebro (1861) og Frederiksborg Slotskirke (1864). Men i 1890'erne voksede behovet for et kongeligt autoriseret ritual, ikke mindst pga. det omfattende kirkebyggeri i København. Mynsters kirkevielsesritual indeholdt: klokkeringning, indgangsprocession, biskoppens tale, skriftlæsninger og biskoppens indvielse. Det byggede på hidtidig praksis. Anvendt var især Mynsters indledende kollekt, brug af Hebræerbrevet 10, 23-25 og formulering af biskoppens indvielse: "Så indvier jeg da paa mit Embedes Vegne …".

Skat Rørdam satte også sit præg med valg af flere læsninger og nogle sproglige og teologiske vendinger i sin revision af kirkevielsesritualet. Siden har dette ritual levet videre i *Vejledning i Den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning*.[158]

Biskop Skat Rørdam tog sig også af bispe- og præstevielsesritualerne, begge fra 1898. Til forudsætningerne med hensyn til formuleringer hørte biskop Fr. Münters bispevielsesritual fra 1830 og biskop Mynsters *Udkast* fra 1839.[159] Mynster holdt sig til Münters rituelle ramme. Rørdams ritualer fortsatte deres eksistens i *Vejledning i Den danske Folkekirkes Gudstjenesteordning*,[160] men er som nævnt blevet revideret i *Ritualbog 1992*.

[158] 2. udg., 1955, s. 142-46.
[159] Mynster: *Udkast*, 1839, I: s. 90f; II: s. 84-101.
[160] 2. udg., 1955, s. 112-24, 129-41.

Afslutning

Mynsters alterbogs- og ritualudkast fra 1839 fik en del indflydelse på liturgirevisionerne og debatten i sidste halvdel af 1800-tallet, selvom der også kom flere nye forslag, som dominerede. Sammenhængen med Mynsters *Udkast* er kort nævnt af P.G. Lindhardt i *Præsteforeningens Blad* [161] og i *De biskoppelige handlinger*, *Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission*, nr. 848.[162] Lindhardt nævnte imidlertid intet om sammenhængen mellem Mynsters alterbogsudkast og den nye 2. tekstrække.

I 1800-tallet var alle forandringer i liturgien optaget i de løbende alterbøger, mens kirkeritualets liturgiske formularer og forskrifter stod uantastet fra 1600-tallet. Først med biskoppernes *Vejledning* i 1949 blev der udgivet én ritualbog med alle autoriserede ritualer og forskrifter, mens alterbogen herefter nøjedes med kollekter, tekster og bønner.

Enevældens gamle kirkeritual fra 1685 gled således i 1849 lige over i den nye tid, akkurat som den kirkelige lovgivning og administration gjorde, hvilket jeg tidligere har behandlet og som understøttes af kirkeretten.[163] Der var kontinuitet mellem enevældens kirkestyre og grundlovsstatens kirkestyre. Præsterne var frem til 1880'erne henvist til dette gamle kirkeritual med tilhørende alterbog, og flere foretog selvbestaltede ændringer. Det betød, at statsmagtens liturgiske fasthed måtte vige for frihedstanken. Først med Estrupregeringens etablering af Det kirkelige Råd i 1883, som var et bisperåd, lykkedes det i samarbejde med Kultusministe-

[161] Lindhardt: "Liturgidebatten 1839-1912", *Præsteforeningens Blad*, nr. 8, 23. febr., 1962, s. 146-152.
[162] *Præste- og bispevielse, provsteindsættelse og kirkevielse. Betænkning nr. 973 afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission*, 1978, s. 37.
[163] Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed,* 2009, s. 238ff, note 634 med henvisninger til juristers opfattelser.

riet at skabe nogle reformer med indførelsen af 2. tekstrække og med reviderede ritualer i 1890'erne ved de kirkelige handlinger.

V. Kirkehistoriske perspektiver frem til nutiden

Indledning

Denne bog har koncentreret sig om forholdet mellem liturgi og struktur, hvordan der har været et organisk samspil siden ritualsagen i 1830'erne med N.F.S. Grundtvigs forslag om dels en friere sognestruktur med sognebåndsløsning og dels med kravet om frihed og dobbelte formularer ved dåbs- og nadverritualerne.

Grundlaget ved liturgireformer har i mangel af en kirkeforfatning været statsmagten som den formelle initiativtager, der i alle kirkelige anliggender har den afgørende myndighed over Folkekirken, og hvor biskopperne har været anset for rådgivende. Derfor har det også siden enevoldsstatens forsøg på en liturgireform i 1830'erne været sådan, at staten tog initiativet og foretog høringer i det kirkelige landskab, i særdeleshed gejstligheden, men efter 1900 blev høringerne udvidet til menighedsråd, kirkelige interesseorganisationer m.fl.

Det kirkelige Råd blev oprettet af regeringen i 1883 uden lovgivning, og dette råd var rådgivende overfor Estrupregeringen. Rådet fungerede som et bisperåd og havde en vigtig rolle at spille i slutningen af 1800-tallet. Da Det kirkelige Råd blev nedlagt i 1901, var biskopperne stadig rådgivende over for statsmagten i alle kirkelige anliggender, men nu hver for sig, og der var tilsyneladende intet til hinder for, at de kunne lægge en fælles linje på de uformelle bispe-

møder. Det har i det 20-21. århundrede især vist sig, at biskopperne har samarbejdet og i hovedsagen talt sig til rette om en fælles linje ved liturgiske reformer. Der findes ikke rigtig nogen gennemskuelig grænse for, hvornår biskopperne har været rådgivende eller har tiltaget sig et initiativ uden statens formelle medvirken. Samarbejdet med den siddende kirkeminister har været præget af gensidig påvirkning. Således har de uformelle bispemøder haft stor betydning, og der er stadig ingen lovgivning, som regulerer disse bispemøder.

Dette kapitel vil gennemgå de strukturforslag, som har været forelagt i nyere tid, uden at der er kommet noget ud af det, og samle op på alle bogens kapitler med diskussion af oplæg fra biskoppernes fagudvalg i 2018-19.

I strukturdebatten har man de seneste år forsat naturrettens skelnen mellem ydre og indre anliggender. Liturgiens forhold drejer sig om de indre anliggender, og derfor er der sket en sammenkædning af struktur- og liturgidebat. Biskopperne har på deres uformelle bispemøder også forholdt sig til struktur og liturgi. I øjeblikket drejer det sig om en liturgidebat, som er rejst de seneste år af biskopperne, og som betragtes som indre anliggender. Staten har tilsyneladende ikke været den formelle igangsætter, og spørgsmålet i det kirkehistoriske perspektiv er, om det behøves.

Strukturdebat: Gentagelsen i det 20-21. århundrede

Menighedsrådene kom til at spille en meget større rolle i Den danske Folkekirke, mere end nogen formentlig havde forestillet sig ved rådenes indførelse i 1903. Der kom ikke større selvstændighed med en kirkeforfatning, men alligevel fik kirken et selvstyre. Sagt på en anden måde: Der var tale om en ny model med fortsat markant tilknytning til staten.

Dette set i forhold til det 19. århundredes kamp mellem Rigsdagens magt i kirkelige forhold og ønsket om en større uafhængighed af staten i indre anliggender.

Denne kamp i det 19. århundrede foregik på baggrund af kirkeforfatningsproblematikken, hvilket også spærrede for ny kirkelig lovgivning, så længe en kirkeforfatning ikke var på plads. Det var kun frihedslovene (sognebåndsløsning, valgmenighedslov m.m.), som af Rigsdagens venstre side blev presset igennem. Man holdt sig i hovedsagen til administrative reguleringer på det kirkelige område. Det betød også, at man holdt sig til et centralistisk statsstyre – og derved fortsatte man enevældens kirkestyre fra før 1848.

De næste mange år stod udviklingen i stampe. Ændringer kom der i det 20. århundredes begyndelse med demokratiske valg til menighedsråd, provstiudvalg og af biskopper. Således blev kirkens selvstyre udviklet nedefra. En kirkekommission blev af Rigsdagen nedsat i årene 1928-40 (Loven om det kirkelige udvalg, 7. marts 1928), men fortsat fornyelse udeblev. Dette udvalg udviklede sig til et kirkepolitisk debatforum om forholdet mellem stat og kirke med beslægtede emner som økonomi og ejendomsforhold, lære, liturgi samt religionsundervisningen i folkeskolen. Det førte ikke til konkrete resultater. Men som debatforum fik udvalget betydning. Hensigten var, at det skulle sidde i to år, men det sad i tolv år.

Regeringens kirkekommission havde mandat til at behandle kirkeforfatningsspørgsmålet med det formål at overveje en selvstændiggørelse af Folkekirken. Herom var der stor uenighed i kommissionen. Den socialdemokratiske gruppe ønskede først en egentlig adskillelse af stat og kirke, men frafaldt senere under forhandlingerne dette krav. Medlemmer, som repræsenterede det kirkelige centrum i kirkekommissionen, ønskede et centralt kirkeråd baseret på sog-

nemenighedsrådene, som var indført i 1903. Et kirkeråd skulle – som også D.G. Monrad havde foreslået i 1859 – have vetoret i indre anliggender og ellers være rådgivende overfor regering og Rigsdag ved ethvert rent kirkeligt og blandet lovforslag. Man fastholdt den naturretslige skelnen mellem indre og ydre anliggender.

Kirkekommissionens kirkeforfatningsforslag fra 1940 om et kirkeråd lå på linje med forslaget fra 1907. Svagheden ved forslaget i 1940 var, at det alene var støttet af et mindretal på 9 medlemmer ud af kirkekommissionens 26 nedlemmer: Kirkerådet skulle høres om ethvert lovforslag angående alle kirkelige anliggender; det skulle endvidere høres om kgl. forordninger vedrørende alle kirkelige anliggender og havde vetoret vedrørende spørgsmål af "Indre kirkelig Art", f.eks. om liturgi. Nyt var, at kirkerådet skulle indstille størrelsen af ligningsbeløbet for Folkekirken.

Den grundtvigske gruppe nåede ikke overraskende frem til, at man ville sikre Folkekirken den størst mulige frihed uden nogen kirkeforfatning. Man var tilfreds med det bestående statslige kirkestyre, forstået som "en borgerlig Indretning", sådan som den grundtvigske holdning allerede havde været siden 1850'erne. Rigsdagen skulle fortsat lovgive for Folkekirken i både indre og ydre anliggender. Der var intet nyt under solen. Udvalgets betænkning førte heller ikke denne gang til noget regeringsinitiativ.

Når vi heller ikke fik en selvstændig kirkeforfatning denne gang, så skyldtes det bl.a. udviklingen i Socialdemokratiets holdning. Således kunne Hans Hedtoft i julen 1935 tilslutte sig den gamle socialistiske sympati for mennesket Jesus, som havde lært ham mere om social etik og moral, end han kunne finde andetsteds. Under velfærdsstatens opbygning og arbejdernes borgerliggørelse, blev Folkekirken i denne periode frem til 1940 efterhånden en af samfundets

faste institutioner, som ikke kunne udskilles eller selvstændiggøres. Hertil bidrog også, at socialdemokratiet fra begyndelsen deltog som parti i valgene til menighedsråd, hvor de spredt over hele landet vandt indpas.

I kirkekommissionen, nedsat 1928-40, havde professor i kirkehistorie J. Oskar Andersen (1866-1959) sæde. I Rigsdagens Folketing repræsenterede han Det Konservative Folkeparti, og som medlem af kirkekommissionen, bekæmpede Andersen ethvert forsøg på at omdanne Folkekirken til "en borgerlig Indretning". Ved grundlovsforslaget af 1939 fik Oskar Andersen indskrevet en tilføjelse til løfteparagraffen om en kirkeforfatning, § 71.

Paragraffen lød således:

> Ændringer vedrørende Kirkens indre Forhold kan kun gennemføres efter Forhandlinger derom er ført med Biskopperne. De til Folkekirkens brug henlagte Midler maa kun anvendes til kirkelige Formaal.[164]

Forslaget betød, at bispekollegiet blev en del af grundlovsforfatningen, men det blev stemt ned sammen med hele grundlovsforslaget ved folkeafstemningen den 23. maj 1939. Der manglede 11.762 stemmer for at grundlovsforslaget kunne vedtages. Tanken med denne tilføjelse var trods manglende kirkeforfatning at grundlovssikre indflydelse på kirkens indre anliggender. Dertil regnede man også kirkens egen formue (ved tiendeafløsningen i 1903), som skulle sikres anvendelse til kirkelige formål. På Den Grundlovgivende Rigsforsamling 1848-49 var et paragrafforslag om at sikre kirkens ejendom og formue blevet nedstemt, og nu forsøgte

[164] http://thomasthorsen.dk/dk-co-pro-1939.html (12.12.2020).

man igen at adskille statens og kirkens økonomi, men uden held.

I nyere tid har der også været private forslag til at opfylde grundlovsløftet om en kirkeforfatning. De konservative stillede i 1948 et forslag om et kirkeråd (kaldtes "kirkemøde"). Det var rådgivende, men medtog ikke tidligere forslags vetoret overfor staten i kirkens indre anliggender. I nyeste tid har man diskuteret forslaget *En kirkeforfatning anno 2011*,[165] et privat forslag, som er blevet udarbejdet af Selskab for Kirkeret, og som var mere vidtgående end tidligere forslag. Dette forslag byggede videre på et forslag fra 1992, benævnt *Kirkens Mund og Mæle*. For begge forslags vedkommende har det drejet sig om både at indføre et landsdækkende kirkeråd og kirkemøde, som øverste organer for Folkekirken. Der er med kirkeretselskabets forslag blevet bygget videre på den eksisterende struktur med menighedsråd, provstiråd og stiftsråd. I dette forslag er kirkerådet enebesluttende på anordningsområdet, dvs. i indre anliggender (liturgi, salmebog m.m.) og delvis i økonomi, men rådgivende overfor staten i ydre anliggender.

Kirkeretselskabets private forslag kom lige før den socialdemokratiske regerings nedsættelse af et strukturudvalg i årene 2012-14. Udvalget fik mandat til strukturændringer, der kunne selvstændiggøre Folkekirken økonomisk og i indre anliggender i forhold til stat og ministerium. Udvalgets forslag faldt i Folketingets kirkeudvalg, da Det Konservative Folkeparti og Venstre forlod forhandlingerne, fordi man frygtede en politisering af Folkekirken.

[165] *Rapport fra en arbejdsgruppe nedsat af Selskab for Kirkeret*, september 2011.

2014-forslaget til en selvstændig kirkestruktur kan kort beskrives ud fra *Kirkeministeriet. Betænkning 1544, 2. april 2014*:[166]

- Statens tilskud til Folkekirken omlægges til et ikke-øremærket bloktilskud, der udbetales til fællesfonden.
- Der oprettes et demokratisk baseret folkekirkeligt organ, Folkekirkens Fællesudvalg, som får kompetence vedr. fællesfondens økonomi i fællesanliggender (efteruddannelse, forsikringsordning, mellemkirkeligt råd m.m.) ud fra ministerens retningslinjer. Fællesudvalget skal have overvægt af lægmedlemmer (17), mens resten af udvalget består af 3 præster, 2 provster, 2 biskopper, 2 valgt af ministeren og 2 observatører.
- Bispekollegiet lovfæstes og skal sammen med Folkekirkens Fællesudvalg have del i kompetencen vedrørende indre anliggender (ritualer, salmebog, gudstjenesteordning og tilsyn).
- De indre anliggender skal stadig være reguleret ved kongelig resolution eller anordning.

Der var tale om et rådgivende organ for Folkekirken som helhed. Forslaget søgte at give de uformelle bispemøder et retslig grundlag som et egentlig bisperåd. Der var tale om et bisperåd, indskrevet i en lov, ligesom Oskar Andersens førnævnte konstitutionelle forsøg i grundlovsforslaget fra 1939. Det kirkelige bisperåd af 1883 var derimod ikke indskrevet i nogen lov, men var administrativt nedsat af Estrup-regeringen. Bispemøderne er endnu ikke lovliggjort, men er forblevet uformelle, som de har været siden 1855 (jf. kapitel 3).

[166] Især s. 237-82, 335-59.

Strukturforslaget fra 2014 var ikke så vidtgående som kirkeforfatningsforslaget fra 1907, der tillige havde udstyret kirkerådet med en vetoret på anordningsområdet (indre anliggender) overfor regent, kultusminister og regering og en defineret initiativret i lovforhold, hvilket gav en stærkere position. Ligeledes var universitetet repræsenteret i 1907-forslaget, ikke i 2014-forslaget. Vilkårene havde ændret sig (jf. kapitel 3).

Alle kommissionsforslag efter 1849-grundlovens løfte om en kirkeforfatning eller strukturændringer, som det nu i nyeste tid kaldes, er blevet lagt til side af skiftende regeringer. De to kirkelige hovedretninger, Indre Mission og grundtvigianismen, var så stærkt repræsenteret i det politiske miljø (Venstre, Det Radikale Venstre og Det Konservative Folkeparti), at de kunne hindre, at forslagene blev ført ud i livet. De kirkelige retninger har dog løbende i praksis måttet acceptere en del styrelseslove, der lagde vægt på, at kirkelivet og dets organisatoriske former skulle starte nedefra med lægfolkets repræsentation.

Forståelsen af Folkekirken, dvs. folkekirkebegrebet, har ikke ændret sig siden den første grundlov i 1849. Grundlovens § 3 (nuværende § 4) definerer begrebet folkekirke: Den danske Folkekirke ER den (eksisterende) evangelisk-luthersk kirke. Videre forudsatte grundlovsfædrene to forhold: *For det første* er Folkekirken et trossamfund med en lære der er i overensstemmelse med enevældens *Kongelov* (§ 1) og *Danske Lov* (2-1; jf. 2-4-6, 14, 15, 16); *for det andet* forudsættes det, at Folkekirken er den kirke, som den overvejende del af folket bekender sig til. Det sidste forhold åbner op for, at Grundloven kan ændres, hvis Folkekirken ender som mindretalskirke.

Ordet "folkekirke" er grundloven ikke alene om, for ofte regnes teologen Fr. Schleiermacher som ophav til dette

navn. Han overtog navnet folkekirke fra samtidens tyske debat omkring 1800, hvor man var optaget af en fælles tysk sproglig national afgrænsning i forsøget på at samle alle de splittede tyske småstater. Schleiermacher fandt med sit organismebegreb, at ordet folkekirke passede til hans forståelse af kirken som en selvstændig organisme, bestående af menigheder (den mindste del) og af kirkens totalitet/enhed, som de to modpoler. Staten og kirken var tillige to selvstændige organismer, som var væsensforskellig, og derfor skulle Schleiermachers kirkeorganisme være uafhængig af staten – stat og kirke skulle adskilles (jf. kapitel 3).

Ordet "folkekirke" blev således brugt både af Schleiermacher og af grundlovsfædrene, men indholdet og forståelsen var ikke den samme. Navnet folkekirke blev introduceret af grundtvigianeren P.C. Kierkegaard i 1841. Helt i tråd med Grundtvig forstod han Folkekirken som bestemt ved sproglige og nationale forhold. Det blev fulgt op af kultusminister D.G. Monrad i et cirkulære af 9. maj 1848 lige efter systemskiftet i martsdagene 1848, hvor ordet folkekirke første gang er blevet brugt officielt om den eksisterende evangelisk-lutherske Statskirke i Danmark. Forståelsen var, at det danske folk – med den nationale og sproglige afgrænsning – var identisk med den eksisterende kirke og stat under enevælden. Heri var der stor konsensus.[167] Denne identifikation mellem stat og kirke var vigtigere end en diskussion om en adskillelse af stat og kirke. Opfattelsen i Danmark var ikke, at kirken var ude af trit med folket. Der var i bred forstand tale om folkets kirke. Kun 0,4 % af befolkningen hørte ikke til denne kirke.

[167] Glædemark, H.J.H.: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874,* 1948, s. 245ff; Rasmussen: *J.P. Mynster,* 1999, s. 240 med henvisninger i note 564.

Der var bred konsensus blandt grundlovsfædrene om Grundlovens § 3 (nuværende § 4). I vor tid er denne paragrafs definition af Folkekirken stadig til debat. Det er oftest sket i forbindelse med kirkeforfatningsdebatten. En kirkeforfatning er blevet lovet i Grundloven. Den er så aldrig rigtig kommet – eller er den?

Skiftende politiske flertal, først i Rigsdagen, siden i Folketinget, har ønsket, at Folkekirken fortsat er styret helt og fuldt af staten (regent, folketing og regering). Den folkekirkeordning, der med kirkelovene blev etableret i 1922, kom stort set til at ligge fast. Perspektivet har været, at den udeblevne realisering af den samlede kirkeforfatning fik til følge, at en række sager, som i og for sig havde hjemme på et centralt landsplan, juridisk har måttet lægges ud til de enkelte stiftsråds og menighedsråds afgørelse. Ofte er det sket ved høringer foranlediget af ministeriet.

Demokratiseringen af Folkekirken har således fortsat udviklet sig med et selvstyre nedefra. Inspireret af strukturen i de mange kirkeforfatningsforslag i 1800-tallets sidste halvdel (menighedsråd, provstiråd, stiftsråd/landemoder og landskirkeråd) begyndte politikerne at vedtage love om først menighedsråd (1903/1912), så provstiråd (1922) og siden stiftsråd (1992/2009). Disse styrelsesreformer for Folkekirken blev allerede betragtet som en (slags) kirkeforfatning (styrelsesordning). Set fra det synspunkt kan der argumenteres for, at politikerne allerede har opfyldt løfteparagraffen i Grundloven med vægt på, at stat og kirke fortsat skal høre organisk sammen. Det betyder, at Folkekirken i det 19-21. århundrede har holdt sig til et centralistisk statsstyre og derved har fortsat den administrative tradition fra enevældens

kirkestyre før 1848, når det gælder anordningsområdet (indre anliggender).[168]

Liturgidebat: Indre anliggender og frihed

Kirkeministeriets tidligere departementschef Henrik Nepper-Christensen, hvis funktionsperiode var fra 2007 til 2015, har nævnt, at kirkeministerens formelle enekompetance på anordningsområdets indre anliggender er uklar, fordi der ikke er klare retsregler på dette område i samspillet med Folkekirkens biskopper og kirkelige aktører.[169] I fem kommissioner i 1853, 1868, 1904-07, 1928-40 og 2012-2014, nedsat af skiftende regeringer, har man som allerede omtalt søgt at skabe klarhed, men det er ikke lykkedes at tilvejebringe et lovgrundlag.

De fremlagte kirkeforfatningsforslag i det 19.-21. århundrede har været inspireret af naturretten. Kirken skulle have en form for selvstændighed i indre anliggender, hvilket har været hovedsigtet med langt de fleste kirkeforfatningsforslag. Hermed tænkes på ritualer/gudstjenesteliturgi, salmebog, sjælesorg, undervisning i den kristelige børnelærdom, disciplin/tilsyn og lære. Gråzonen var disciplin og lære, hvor staten ofte fik et ord at skulle have sagt. De ydre rammer omkring økonomien m.m. var stadig lagt hen til afgørelse i regering og Rigsdag, mens detaljerne i forvejen var varetaget af kirken selv (jf. kapitel 3).

I disse år fortsætter debatten om Folkekirkens indre anliggender. Det sker i forlængelse af strukturdebatten 2012-2014. Det drejer sig konkret om liturgidebatten, som er blevet sat i gang af biskopperne efter beslutning på et bispe-

[168] Dübeck: "Den kirkelige retshistorie", *Kirkeretsantologi 2010*, s. 28, 42.
[169] *Den gældende ordning for folkekirken. Oplæg.* http://www.km.dk/fileadmin/share/Departementschefen.pdf. (12.12.2020).

møde, april 2015. Der står tilsyneladende ikke noget om en bemyndigelse fra stat og regering eller Folketingets kirkeudvalg i de oplægs forord, som biskoppernes fagudvalg er kommet med. Det drejer sig om rapporten *Folkekirkens liturgi. Mellem frihed og fasthed* og den såkaldte pixiudgave *Hvem bestemmer?*, der begge udkom i 2018. Fagudvalget skriver:[170]

> Er tiden inde til en mere minimal form for autorisation, altså en større grad af frihed? Frihed til at vælge andre salmer og bønner, frihed til at tilpasse tekstvalg til eksempelvis en stor dåbsmenighed, frihed til at bruge andre nadverliturgier, frihed til inddragelse af menigheden, frihed til andre eller ingen menighedssvar etc.?

Det er et oplæg til en diskussion, som skal foregå i det kirkelige landskab og i særdeleshed skal inddrage lægfolk i debatten. Tidligere liturgidebatter – helt tilbage til 1800-tallet – har først og fremmest været domineret af præster, som har taget initiativer og sat en proces i gang. I 1870'erne fortsatte præsternes konventer således den løbende debat om en ny tekstrække, der blev til 2. tekstrække (jf. kapitel 4). Nu er det biskopperne, som i en fælles beslutning har taget initiativ til den nuværende liturgidebat, og som derfor søger at sætte den i gang med mødedeltagelse af menighedsråd m.fl. Ligeledes har biskopperne en fælles postkasse, som enhver kan indsende forslag til. Man må nok kalde liturgidebatten for topstyret, men måske er det nødvendigt for at få sat en debat i gang blandt lægfolk. Biskoppernes initiativ er gennemgående blevet modtaget positivt, selv om der i det kirkelige landskab ikke synes at være et særligt ønske om en li-

[170] *Hvem bestemmer?* 2018, s. 8f, 18f, 20f.

turgireform. Biskopperne har nok især villet tage hensyn til de yngre præsters ønsker.

Princippet med staten som den formelle igangsætter – efter biskoppelige betænkninger eller initiativer, og regeringens udnævnelse af kommissioner og afholdelse af høringer i det kirkelige landskab – er en tradition, som på forskellig vis er blevet anvendt af den sene enevælde, herunder ritualsagen i 1830'erne (jf. kapitel 2).

Siden har man anvendt denne fremgangsmåde. Kirkeretsligt er det konstateret, at "Reglen er endnu den samme som tidligere [under enevælden], at de kirkelige Anliggender ere Gjenstand for Statsstyre under Raad og Medvirkning fra de gejstlige Myndigheders Side".[171] Der var tale om statsstyrets høringer af gejstligheden ved den ansvarlige minister, og disse høringer kom i 1900-tallet til at omfatte hele det kirkelige landskab.[172] Retsgrundlaget er stadig, at biskopperne i alle kirkelige anliggender, dvs. i indre og ydre anliggender, er rådgivende over for kirkeministeren,[173] og derfor kan de uformelle bispemøder ikke bruges til at ændre den hidtidige praksis ved liturgirevisioner. Et bispemøde kan således ikke sætte en liturgirevision i gang uden kirkeministerens bemyndigelse. Måske findes den stiltiende, men der er intet sagt offentligt, og derved bliver der noget uigennemskueligt over biskoppernes reformproces.

De uformelle bispemøder startede i 1855. Biskop H.L. Martensen deltog aldrig. Han mente, at de uformelle bispemøder var uigennemskuelige og rejste tvivl om det retslige grundlag. Han havde offentligt, bl.a. i sine erindringer, givet udtryk for kun at acceptere et bisperåd, hvis det samtidig

[171] Matzen og Timm: *Haandbog i Den danske Kirkeret*, 1891, s. 70; jf. 66-71.
[172] Roesen: *Dansk Kirkeret*, 3. udg., 1976, s. 17, 19, 175; Espersen: *Folkekirkens Styrelse*, 1990, s. 25f, 30-34.
[173] Espersen: *Kirkeret. Almindelig del.* 2. udg., 1999, s. 61-71, 75f.

ved lov opfyldte Grundlovens løfteparagraf om en kirkeforfatning. Herefter kom det kirkelige bisperåd, oprettet administrativt af Estrup-regeringen i 1883 uden om Rigsdagen, der skabte liturgiforandringer i 1890'erne. Dette bisperåd blev nedlagt i 1901, men fortsatte siden som uformelle bispemøder, hvor der stadig blev forberedt færdige liturgiforslag, som endte med at blive underskrevet af regent og kirkeminister, således dåbs- og nadverritualer i 1912. Tilrettelæggelsen af *Ritualbog* i 1992 foregik derimod i Kirkeministeriets liturgikommission af 1970, og arbejdet blev senere færdiggjort af biskopperne. Der har således længe været tradition for biskoppernes inddragelse, bl.a. i liturgisager (jf. kapitel 4).

Endelig er Strukturudvalgets forslag om et kirkeråd (Folkekirkens Fællesudvalg) fra 2014 kommet. Forslaget søgte at give de uformelle bispemøder et retslig grundlag ved at lovfæste bispekollegiet. Det skulle sammen med Folkekirkens repræsentative Fællesudvalg have del i kompetencen vedrørende indre anliggender (ritualer, salmebog, gudstjenesteordning og tilsyn). Derved ville lægfolk være repræsenteret i en liturgisk reformproces. Der har været delte meninger om denne løsning. Strukturudvalgets flertalsforslag er ikke blevet gennemført.

Med ønsket om en miniautorisation søger biskoppernes fagudvalg i 2018 at gå et skridt videre ved at "løsne" Folkekirken fra statens fulde autorisation, når det drejer sig om de indre anliggenders liturgi. Det handler om en øget grad af selvstyre, hvor det er biskopperne, der skal føre tilsyn med menigheders og præsters liturgiske frihedsønsker. Hidtil har staten ved regering og dronning, styret al autorisation kombineret med høringer i kirkens landskab, dvs. biskopper, præster, stiftsråd provstiudvalg og menighedsråd og kirkelige interesseorganisationer. Forslaget om miniauto-

risation indebærer konkret, at de kirkelige råd og organisationer nu skal have liturgisk frihed i et nærmere defineret omfang, mens staten fortsat skal autorisere en umistelig "kerne" i liturgien.

I dag har vi formelt set fastholdt enevældens statskirke, som med Grundloven i 1849 gled lige over i den demokratiske stat under det nye navn: Folkekirke. Vi har i denne sammenhæng hidtil haft en kongelig anordningspraksis i Folkekirkens indre anliggender, især liturgi, salmebog m.m. Funktionen går de facto tilbage til reformationens kongemagt, og siden Grundloven af 1849 udøves den af regent og kirkeminister. Regenten er imidlertid uden ministeransvar og alene det formelle statsoverhoved for alle institutioner under staten, herunder kirken, skolen osv. De fleste jurister, især departementschefer, opfatter dermed ikke regenten særskilt som Folkekirkens overhoved med biskoppelig myndighed, men regenten er fortsat dens vigtige symbol og dens protektor. Et mindretal af tidens jurister, professorerne Alf Ross og Inger Dübeck, fastholder dog, at regenten direkte er kirkens overhoved, dvs. *summus episcopus* (øverste biskop), som omtalt i denne bogs tredje kapitel. Den funktion ønsker Dübeck fjernet. Enevældens juridiske uniformitetsprincip er formelt set i dag blevet fastholdt på liturgiområdet. Det vil biskoppernes udvalg gøre noget ved. Med denne juridiske uenighed er det usikkert, hvad der skal ske med regentens stilling i forhold til en miniautorisation.

Selv om biskoppernes oplæg lægger megen vægt på at forholde sig til den eksisterende formelle juridiske autorisation, og nu ser en mulighed i en miniautorisation med udstrakt liturgifrihed i indre anliggender, har der alligevel tilbage i tiden uformelt været liturgisk frihed, og der har tillige været sendt ansøgninger til stiftets biskop eller ministeriet om anvendelse af andre tekster, bønner m.m.

I det meste af 1800-tallet var situationen langt mere alvorlig end nu, fordi den liturgiske frihed simpelthen meget oftere blev taget af præster. Det blev tilfældet i tiden efter biskop J.P. Mynsters og præsternes forgæves forsøg på i 1830'erne at blive enige om at revidere *Kirkeritualet af 1685* med tilhørende alterbog. I den nuværende liturgidebat og i fagudvalgenes rapporter fra 2018-19 er der ikke rigtig plads til denne ritualstrid og i denne sammenhæng Grundtvigs dåbssyn (jf. kapitel 1-2).

Den uløste ritualstrid i 1830'erne havde konsekvenser. De frie tilvalg af salmer, bønner og bibeltekster eksisterede allerede i kølvandet på denne strid. Mange præster var fortsat utilfredse med kirkeritualets 1600-tals formuleringer. Det lå heller ikke i tiden at kunne foretage en skrap kontrol. Da man ikke kunne enes om en ritualrevision blev de gamle sproglige formuleringer børstet af, man formulerede egne mindre ændringer i dåbsritual og nadverritual, formulerede bønner og tilvalgte nye prædikentekster. Intet af det foretagne var fuldt autoriseret. Noget var på prøve, andet var næsten accepteret at bruge, f.eks. biskop Mynsters alterbogs- og ritualforslag fra 1839, der udkom samme år i bogform og i et mindre format, så det var hurtigt at medbringe for præster. Til præsternes undskyldning kan siges, at ikke alle præster var i besiddelse af kirkeritualet, fordi det var udsolgt allerede i begyndelsen af 1830'erne. Det blev først genoptrykt i 1855, da det endnu ikke var lykkedes at få gennemført Mynsters ritualforandring (jf. kapitel 2).

Mynsters forslag fra 1839 blev især brugt af den store midtergruppe af præster. Biskopperne over hele landet kunne give dispensation fra gældende autorisation. Det gjaldt især efter regeringens indførelse af nye regler i 1854. Præsten kunne med biskoppens tilladelse i en periode frit prædike over Luthers *Lille Katekismus* og over andre nyte-

stamentlige tekster end de autoriserede i alterbogen. Her blev tilstræbt en ny balance mellem autorisation og frihed, fordi man ikke havde orden i liturgien pga. manglende ritualrevision, men man fastholdt principielt regeringens og regentens fulde autorisation. Mynsters forslag til nye prædikentekster blev i denne periode anvendt. Nogle præster søgte formentlig om tilladelse fra biskopperne. Mynsters forslag udgjorde derfor helt naturligt over halvdelen af de udvalgte tekster til 2. tekstrække, autoriseret i 1885. Der var således tradition for enten en taget frihed eller en frihed med biskoppens tilladelse (jf. kapitel 4).

I 1800-tallet frygtede man en liturgisk opløsning. Derfor holdt biskopperne fast i den fulde autorisation trods dispensationer. Gives der for meget slip på helheden med en miniautorisation, som i denne tid fremføres, kan frygten for et skisma gentage sig, og det må være relevant at spørge: En liturgisk ritualfrihed er på tale, men betyder det, at kerneleddene i dåbs- og nadverritualer skal stå uantastet; og vil en miniautorisation være en tilbagevenden til tiden før indførelsen af 2. tekstrække i 1885, med frie valg mellem mange tekster, der helt gjorde tekstvalget ugennemskueligt for menigheden? Den ritualfrihed som ønskes nu, har således allerede eksisteret i 1800-tallet. Med nye ændringer i centrale led i Folkekirkens nuværende *Ritualbog 1992* kan man løbe ind i en ny ritualstrid. Bruddet med fortidens dåbsritualer (1783 og 1895), som skete med dåbsritualet af 1912, har været opfattet som problematisk (jf. kapitel 4). Tillige protesterede Grundtvig i 1830'erne imod forandringer i centrale led, især i dåbsritualet, og den protest kan i den nuværende debat gentage sig. De to hovedmodstandere, H.N. Clausen og N.F.S. Grundtvig, foreslog at løse striden ved at have dobbelte formularer, f.eks. i dåbsritualet: En traditionel og en moderne (jf. kapitel 1-2).

Der har altid i dansk kirkehistorie været et samspil mellem liturgi og struktur, dvs. kirkens organisation. Nutidens ønske om liturgisk fornyelse må ses i sammenhæng med et selvstændigt bispekollegiums beslutning i 2015 om at starte en liturgiproces. Grundtvigs forslag om sognebåndsløsning havde sin baggrund i hans modstanderes liturgiske reformforslag, som han og de vakte ikke ville acceptere, og i kravet om en liturgisk frihed for præster og lægfolk. Forslaget om sognebåndsløsning betød derfor en friere sognestruktur for statskirken, så ritualfriheden kunne bevares både for lægfolk og præster. Liturgidebat og strukturdebat hang sammen.

Balancen mellem autorisation og frihed må fastholdes ud fra den faktiske situation. I 1800-tallet skiftede balancen hele tiden, ikke mindst pga. præsternes egenhændige liturgiske frihed. Derved skabtes en proces, dog mere med liturgisk frihed end med liturgisk fornyelse. I dag fortsætter denne frihed, fordi nuværende og tidligere ritualbøger er gældende. Det betyder, at der allerede er meget at vælge imellem. Skal denne flydende balance mellem autorisation og frihed, der afspejler livets vilkår, så fastlåses i et system med nye faste love og regler? Det vil i hvert fald være en ny fremgangsmåde. Man må forvente, at det ikke vil blive nemt at omsætte denne tradition fra 1800-tallet, som er en såkaldt flydende balance mellem fasthed og frihed, til formelle juridiske regler. Frihedens karakter er jo, at den kommer nedefra (præst og menighed), og hvis man så vil lave kirkeministerielle og biskoppelige regler ovenfra, så er der fare for, at balancen bliver skæv og friheden fryser til.

Bilag 1. Dåb og nadver i 1800-tallet

De kirkelige handlinger var løbende blevet opdateret med de forskellige udgaver af alterbogen. Væsentlig for ritualdebatten var ritualerne ved dåbens og nadverens sakramente.

Dåbsritualet var revideret i 1783, og stod at læse i alterbogen i udgaven fra 1783 eller 1830:

Indgangstale (Kiære Christne …)
Korstegning.
Råbe-bede-banke-bøn (fra Luthers ritual).
Evangelium (Mark 10, 13-16).
Fadervor.
Lovprisning (”Lovet være Gud …”).
Forsagelse (”Forsager du Dievelen? Ja. …”).
Trosbekendelse med spørgeformen (”Troer du paa … Ja”).
Dåbsformel (”jeg døber dig …” – Matt 28,19).
Dåbsbøn (”igienfødt dig formedelst Vand og den Hellig Aand …”).
Fredshilsen.
Fadertiltale.
(Ved gudstjenesten: Hilsen og dåbskollekt).

Alterbogens nadverritual bestod af skriftemål og altergang (communionen). Det fremgik af *Forordnet Alter-Bog for Danmark* i udgaverne fra 1783 eller 1830:

– Skriftebøn.

- Skriftetale ved præsten.
- Absolution: ”Efterdi I af Hiertet angrer og fortryder eders Synder osv. …”.
- Nadvertiltale: ”På det kierste Christi Venner! at I rettelig osv. …”.
- Fadervor.
- Indstiftelsesordene (consecrationen).
- Uddelingsordene (distributionen) med udtrykket ”… sande Legeme”/ ”… sande Blod”. Under uddelingen sang degnen ”O du Guds Lam uskyldig” (DDS. nr. 174; Agnus Dei).
- Bortsendelsesbøn (postcommunio) med udtrykket: ”… har fyldistgiort for alle eders Synder …”.
- (Ved gudstjenesten: Hilsen og nadverkollekt).

Bilag 2. Perikoperne i 2. tekstrække, autoriseret 1885, og J.P. Mynsters forslag fra 1839

Perikoperne i 2. tekstrække (1885), som er fælles med J.P. Mynsters nye tekstforslag i hans tredje tekstrække.[174]

I parentes bemærkes, hvis der er forskel i perikopernes placering i kirkeåret og tekstlængde mellem 2. tekstrække af 1885 og de to forslag: J.P. Mynsters tekstforslag, 1839 og Konventernes forslag, 1882.[175]

*1. Episteltekstern*e

Ap.G. 2,14-41 – Peters prædiken, Pinsedag (Mynster: v. 32-42).

Ap.G. 17,22-34 – Paulus prædiken, S. septuagesima (Mynster: 2. s. e. trin.).

Ap.G. 20,17-38 – Paulus prædiken, 8. s. e. trin. (Mynster: v. 17-27; 6. s. e. trin. og v. 28-36; 8. s. e. trin.).

Rom. 8,29-39 – Ingen kan skille os fra Guds kærlighed, 6. s. e. påske (Mynster: v. 31-39; 4. s. e. H.3.K. Nævnes kan Kon-

[174] Rasmussen: *J.P. Mynster*, 1999, s. 278-80; Rasmussen: *Kirkehistoriske Samlinger 2012*, s. 157f.

[175] Anvendt er: Mynster: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, 1839*; En Række Prædiketexter til Kirkeaarets Søn- og Helligdage fremlagt af Præsteconventerne i Roskilde Kjøbenhavn og det sydøstlige Jylland*, 1882; *Anden Række. Prædiketexter til Kirkeårets Søn- og Helligdage*, 1885; jf. *Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt*,1884 (indeholder den færdige 2. tekstrække før autorisationen i 1885) og *Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt*, 1891.

venternes forslag til 5. s. e. påske: v. 24-39, der i 1885-tekstrækken samme søndag bliver reduceret til v. 24-28).

Rom. 13,1-7 – Paulus og øvrigheden, 23. s. e. trin.

1. Kor. 1,21-31– Ingen må rose sig, Mariæ Bebudelsesd. (Mynster: v. 1,27-2,5; 18. s. e. trin.).

1. Kor. 13,1-13 – Kærligheden, Fastelavn (Mynster: 13. s. e. trin.).

1. Kor. 15,12-20 – Opstandelse, 2. påskedag (Mynster: v. 12-22).

2. Kor. 5,14-21 – Forligelsen i Kristus, 4. s. e. påske (Mynster: v. 17-21; S. e. nytår).

1. Tim. 1,5-17– Frelse og nåde alene – et eksempel, 13. s. e. trin. (Mynster: v. 15-17; 6. s. e. H.3.K.).

1. Tim. 6,6-19 – Penge kan ødelægge, 1. s. e. trin. (Mynster: v. 6-12; 15. s. e. trin.).

2. Tim. 2,8-13 – Guds ord er ikke bundet, 14. s. ef. trin (Mynster: v. 3-9; s. septuagesima).

Tit. 2,11-14 – ”Guds nåde opdrager”, Kristi fødselsdag (Konventernes forslag: 1. juledag. Mynster: 4. s. i adv.).

2. Evangelieteksterne

Matt. 5,43-48 – Elsk dine fjender, 4. s. e. trin. (Mynster: v. 43-49; 14. s. e. trin.).

Matt. 6,5-13 – Gør det gode uden at vide det, Nytårsd. (Mynster: v. 1-8; 17. s. e. trin.).

Matt. 7,22-29 – Bygge på klippegrund – på sand, 8. s. e. trin. (Mynster: v. 24-29; alm. bededag, der er flyttet til fasten).

Matt. 12,31-42 – Et godt træ; som man er, således taler man, 12. s. e. trin. (Mynster: v. 33-37).

Matt. 13,44-52 – Lignelser – skatten, perlen, voddet, 5. s. e. H.3.K.

Matt. 16,13-26 – Peters bekendelse, 5. s. e. trin. (Mynster medtager alene v. 13-19).

Matt. 18,1-20 – Størst i himmeriget – barnet, 22. s. e. trin. (Mynster: v. 1-7; 1. s. e. H.3.K. Konventernes forslag: v. 1-11; 22. s. e. trin.)

Matt. 20,20-28 – Disciplene søger storhed, Herren vil tjene, 13. s. e. trin. (Mynster: v. 17-28; 5. s. i fasten).

Matt. 25,31-46 – Overraskelsen på dommedag, 26. s. e. trin. (Mynster: 22. s. e. trin.).

Matt. 28,18-20 – Dåbsbefalingen, Trinitatis søndag (Mynster: v. 16-20; 1. s. e. påske).

Mark. 14,3-9 – Salvingen i Betania, Palmesøndag (Mynster har varianten Johs. 12,1-13).

Luk. 1,46-56 – Mariæ Bebudelse, Mariæ Bebudelsesdag, (Mynster: v. 39-56; Mariæ bebudelsesd. flyttes til 1. s. i adv.).

Luk. 4,16-30 – Jesu prædiken i Nazareth – forkastes, 1. s. i adv. (Mynster: v. 16-22; 3. s. e. H.3.K.).

Luk. 7,36-50 – Synderindens kærlighed, 11. s. e. trin.

Luk. 10,38-42 – Martha og Maria, 15. s. e. trin. (Mynster: s. sexagesima).

Luk. 12,13-21 – Den rige bonde, 1. s. e. trin. (Mynster: v. 15-21).

Luk. 15,11-32 – Den fortabte søn, 3. s. e. trin.

Luk. 17,20-33 – Guds rige, 25. s. e. trin. (Mynster: v. 20-30; 24. s. e. trin.).

Johs. 1,1-14 – Ordet, Kristi fødselsdag (Konventernes forslag: 1. juledag)

Johs. 3, 22-36 – Jesus og Johannes Døberen, 4. s. i adv. (Mynster: v. 25-31; 3. s. i adv.).

Johs. 4,5-26 – Den samaritanske kvinde, 2. pinsedag (Mynster: v. 23-34; 3. s. e. påske.).

Johs. 5,17-29 – Guds søn gør levende, 24. s. e. trin (Mynster: v. 19-24; 16. s. e. trin.).

Johs. 10,22-30 – Jesus ved tempelvielsesfesten, 2. s. e. påske.

Johs. 13,1-15 – Fodvaskningen, Skærtorsdag (Mynster: v. 1-17).

Johs. 14,1-11 – De rådvilde disciple – Talsmanden, 3. s. e. påske (Mynster: v. 1-17; 6. s. e. påske).

Johs. 15,1-17 – Vintræet og grenene, 18. s. e. trin. (Mynster: v. 1-11; 5. s. e. påske).

Bilag 3. Perikoperne i 2. tekstrække, autoriseret 1992, og J.P. Mynsters forslag fra 1839

Den danske Alterbog fra 1992 har yderligere 3 prædikentekster fælles med Mynsters 3. tekstrække. Det er tekster, hvor 2. tekstrække, autoriseret 1885, enten har andre prædikentekster eller længere tekster:

Luk. 13,1-9 – Lignelsen om fignentræet, 21. s. ef. trin. (Mynster: v. 6-9, sidste s. i kirkeåret).

Johs. 6,24-35[37] – Tegnet: brødet fra himlen, midfaste (Mynster: v. 26-35, 7. s. ef. trin).

Johs. 12,23-33 – Frelsens vej er korsets vej, sidste s. ef. H.3.K (Mynster: v. 20-28, 3. s. i fasten).

Henvisninger

Alterbogen. Kollekter, epistler og evangelier til søn-og helligdagene samt Jesu Kristi Lidelses Historie, 1. udg. (København 1953), 3. opl., København 1978.

Anden Række. Prædiketexter til Kirkeårets Søn- og Helligdage, København 1885.

Beretning fra kirkekommissionen, 1870: *Beretning om Forhandlingerne i den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission*, Folketingets Bibliotek, København 1870.

Beretning fra Rigsforsamlingen, 1849: *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen Andet Bind*, 1848-49.

Betænkning fra kirkekommissionen, 1854: *Betænkninger og Andragender indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøist nedsatte Commission for at tage under Overveielse, hvilke forandringer i Landets Love og Foranstaltninger der kunne findes tjenlige til at befæste Folkekirken m.m.*, København 1854.

Betænkning fra kirkekommissionen, 1870: *Betænkning afgiven til Ministeriet for Kirke og Underviisningsvæsenet af den ved Allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Kommission*, Folketingets Bibliotek, København 1870.

Betænkning nr. 1544 fra Styrelsesudvalget, 2014: *Betænkning 1544. Folkekirkens styre. Betænkning fra Udvalget om en mere sammenhængende og moderne styringsstruktur for folkekirken*: Udgivet med tillæg: *Sammenfatning*. Kirkeministeriet – april 2014.

Biskoppernes Fagudvalg, 2018: *Folkekirkens liturgi. Mellem frihed og fasthed. Rapport fra faggruppe vedrørende autorisation,* København 2018.

Biskoppernes Fagudvalg, 2018: *Hvem bestemmer? Overvejelser om forholdet mellem autorisation og frihed i folkekirkens liturgi,* København 2018.

Baagø, K.: *Magister Jacob Christian Lindberg*, København 1958.

Baagø, K: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. Vækkelser og Kirkeliv i København og Omegn,* bd. I, indl. ved A. Pontoppidan Thyssen, København 1960.

Christiansen, H. m.fl.: *Højmessen i Den Danske Folkekirke. En liturgisk håndbog*, Frederiksberg 1999.

Christoffersen, Lisbet: "Folkekirken selv? Regulering af dåb i folkekirken*", Kirkeretsantologi 2007*, Århus 2007.

Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve Samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne, udg. af J.H. Schou, København.

Clausen, H.N.: *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*, København 1825.

Clausen, H.N.: *Under hvilken Form maa den reviderede Liturgie ønskes indført i vore Menigheder og anvendt i vore Kirker? Spørgsmaal og Svar til nærmere Overveielse,* København 1841.

Clausen, Johs.: *Om Brugen af Guds Ord ved Gudstjenesten*, København 1878.

Collegial-Tidende for Danmark, 1798-1840, København.

Danske Forfatningslove 1665-1953, udg. af J. Himmelstrup og J. Møller, København 1958.

Danske Lov: *Kong Christian Den Femtis Danske Lov. Ved Justitsministeriets Foranstaltning udgivet paa Grundlag af*

den af Dr. Jur. V.A. Secher med Kildehenvisning forsynede Udgave af 1911, København 1929 (http://bjoeerna.dk/DanskeLov/).

De biskoppelige handlinger. Præste- og bispevielse, provsteindsættelse og kirkevielse. Betænkning nr. 848 afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. De liturgihistoriske indledninger, København 1978.

Den Danske Alterbog. Gudstjenesteordning for Den danske Folkekirke. Autoriseret ved kgl. resolution af 12. juni 1992, København 1992.

Dubeck, Inger: "Den kirkelige retshistorie. Confessio Augustana og prærogativordninger". Bekendelse og kirkeordninger, *Kirkeretsantologi 2010*, Århus 2010.

Dåb og brudevielse. Betænkning nr. 973 afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. De liturgihistoriske indledninger, København 1983.

En kirkeforfatning anno 2011. Rapport fra en arbejdsgruppe nedsat af Selskab for Kirkeret, september 2011.

En Række Prædiketexter til Kirkeaarets Søn- og Helligdage fremlagt af Præsteconventerne i Roskilde Kjøbenhavn og det sydøstlige Jylland, København 1882.

Engelstoft, C. Th.: *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark. Udarbejdet med stadigt Hensyn til det efter allerhøieste Befaling forfattede Udkast til en Alterbog og et Kirkeritual for Danmark*, København 1840.

Engelstoft, Chr. Th. og Scharling, C.E.: "Det theologiske Facultets Betænkning over det paa allerhøieste Befaling udarbeidede Udkast til en Alterbog". *Theologisk Tidsskrift*, bd. V, hefte 1, København 1841.

Espersen, Pr.: *Folkekirkens Styrelse*, København 1990.

Espersen, Pr.: *Kirkeret. Almindelig del.* 2. udg., København 1999.

Fenger, P.A.: *Forslag til en paany gjennemseet Alter-Bog som kunde blive tilladt til Brug i den danske Folkekirke*, København 1874.

Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg, 5. Samling, 18. Septbr.-31. Oktbr. (bilag nr. 11), København 1906.

Forordnet Alter-Bog for Danmark, København 1857.

Forordnet Alter-Bog for Danmark, København 1830.

Garne, Kristoffer: *Den danske gudstjeneste. Historie, teori og praksis*, København 2020.

Glædemark, H.J.H.: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig Studie*, København 1948.

Gregersen, N.H. og Bach-Nielsen, C. (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur*, 1517-1917, bd. 1-3, Odense 2017.

Grundtvig, N.F.S.: *Udvalgte Skrifter*, udg. af H. Begtrup, bd. I-X. København 1904-1909 (Grundtvigvaerker.dk).

Hansen, Holger B.: *Fynske Præstekonventer. Studier over den fynske Geistlighed 1809-1848*, København 1965.

Kirkeligt Maanedsblad, redaktør V. Gøtzsche, 1-2. årg., 1867-1868, København.

Koch, Hal (red.): *Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede*, København 1960.

Koch, Hal: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VI, København 1954.

Kolderup-Rosenvinge, J.L.A.: *Grundrids af den danske Kirkeret* (1838), 2. udg. ved C. Th. Engelstoft, København 1851.

Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen, udg. af C.F. Schwartzkopt, H.V. Skibsted, O. Damkier m.fl., udgivet af Kultusministeriet (Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet), København, 1848-1922.

Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser samt Collegialbreve/Ministerial-Skrivelser, med flere Danmarks Lovgivning vedkommende offentlige Aktstykker, af T. Algreen-Ussing m.fl., Ny Rk., København, 1839-1918.

Krogh, Andreas (red.): *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual,* København 1855.

Lausten, M. Schwarz: *Frie Jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet i 1814 til Grundloven 1849*, København 2005.

Lindhardt, P.G.: "Liturgidebatten 1839-1912", *Præsteforeningens Blad*, nr. 7, 16. februar, nr. 8, 23. februar, nr. 9, 2. marts, København 1962.

Lindhardt, P.G.: "Ritualet for fraskiltes vielse", *Dansk Teologisk Tidsskrift*, 36 årg., nr. 4, København 1973.

Lindhardt, P.G.: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VII, København 1957.

Martensen, H.L.: *Den christelige Daab*, København 1843.

Martensen, H.L.: *Prædikener paa alle Søn- og Helligdage i Aaret, forhen trykte og utrykte*, København 1875.

Martensen, H.L.: *Den christelige Ethik*, *Anden Afdeling: Den sociale Ethik*, bd. 3, København 1878.

Martensen, H.L.: *Af mit Levnet*, *Meddelelser af H. Martensen*, III, København 1883.

Martensen, H.L.: *Biskop H. Martensens Breve, Breve til L. Gude 1848-1883*, bd. I-III, red. Bjørn Kornerup, København 1955ff.

Matzen, H og Timm, J.: *Haandbog i Den danske Kirkeret,* København 1891.

Mynster, C.L.N.: *Nogle Blade af J.P. Mynsters Liv og Tid*, København 1875.

Mynster, J.P.: "Om Udtrædelse af den Danske Statskirke", *Dansk Ugeskrift*, 1. rk., bd. 1, red. J.F. Schouw, København 1832.

Mynster, J.P.: *Blandede Skrivter*, bd. 1-6, København 1852-53; bd. 4-6, udg. af H. Paulli, 1855-1857.

Mynster, J.P.: *Meddelelser om mit Levnet*, København 1854.

Mynster, J.P.: *Oplysninger angaaende Udkastet til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark,* København 1840.

Mynster, J.P.: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmar*k, København 1839.

Nepper-Christensen, Henrik: *Den gældende ordning for folkekirken. Oplæg.* http://www.km.dk/fileadmin/share/Departementschefen.pdf (12.12-2020).

Nielsen, Bent Flemming: *Højmessen. Historie og teologi*, Frederiksberg 2020.

Nielsen, Henning: "Rids af 2. Textrækkes Tilblivelseshistorie", *Lolland-Falsters Stiftsbog*, Maribo 1985.

Nordisk Kirke-Tidende, 1833-1841, udg. af J. Chr. Lindberg, København.

Olesen, E.: *De frigjorte og trællefolket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring 1900*, København 1996.

Petersen, Johs.: "Om Djævleforsagelsen ved Daaben, Jac. Chr. Lindberg mod H.G. Clausen", *Dansk Teologisk Tidsskrift*. 19. årg., København 1956.

Pedersen, Johs. m.fl.: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. De fynske Vækkelser*, red. af A.P. Thyssen, bd. III,1-2, København 1964.

Pedersen, Nørager A.F.: *Gudstjenestens teologi*, København 1969.

Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt, København 1884.

Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt, København 1891.

Rasmussen, J.: *Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848*, Odense 1996 (Ph.D. afhandling).

Rasmussen, J.: *J.P. Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven*, Odense 1999.

Rasmussen, J.: *En brydningstid. Kirkelige holdninger i guldalderperioden 1800-1850*, Odense 2002.

Rasmussen, J.: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, Odense 2009.

Rasmussen, J.: *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene i sidste halvdel af det 19. århundrede. De kirkepolitiske perspektiver*, Odense 2011.

Rasmussen, J.: "Liturgi og tekster mellem statskirke og folkekirke. Fra 1830'erne til 1890'erne", *Kirkehistoriske Samlinger 2012,* København 2012.

Rasmussen, J.: "Grundlovskomitéens indflydelse på kirke- og religionsparagrafferne i Grundloven af 1849", *Kirkehistoriske Samlinger 2013,* København 2013.

Rasmussen, J.: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*, Odense 2016.

Rasmussen, J.: "Politirapporter om jødeforfølgelser 1819-1820 og politiske frihedskrav", *Rambam, Tidsskrift for jødisk kultur og forskning*, 28/2019, København.

Rasmussen, J.: Flere af mine artikler findes på hjemmesiden: http://jens-rasmussen-odense.dk under "liste over udgivelser" og i pdf-format under "debat, bøger og artikler".

Rigsarkivet, Ra. Nr. H.6-32/33. Det kgl. danske Kancelli. Forestillinger 1800-1848. Forestilling af 3. marts 1841 til kongen – nr. 115. Mikrofilm nr. 58595.

Rigsarkivet, Ra. Nr. H.12. Det kgl. danske Kancelli, Nr. H.6-32/33. *Registrantsager 1800-1848. Bilag til Kancelliplakat af 1842. 27. Dec. angaaende den baptistiske Sekt i Danmark. Heri udtagen sag nr. 1074/1842* – mikrofilm nr. 58744: nr. 475ff. Nr. H.12.

Rigsarkivet, Ra. Nr. H.18. Det kgl. danske Kancelli. *Brevsager til kancelliekspeditioner 1800 1848. Brevsag nr. 3185/1839, 370/1840, 4556-63, 354-56/1841, 3602/1841 m.fl.* Nr. H.18.

Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22. Det kgl. danske Kancelli. *Udtagen sag af brevsager 1800-1848. "Ritualsagen". Bilag til Kancelliskrivelse (23/1-1840) ang. Trykningen af Udkastet til et nyt Kirkeritual m.v.* Heri sag nr. 299/1840-brevbog. Nr. H.22.

Rigsarkivet. 1834. Ra. Nr. G.95. *Betænkninger og Erklæringer fra Geistligheden om Forandring af Kirkeritualet og Alterbogen. Cirkulære af 26/4 1834 (pk. A, B. Sjællands Stift; pk. C, D, E. Fyens Stift; pk. F. Aalborg og Viborg Stifter; pk. G, H. Ribe og Aarhus Stifter).* Nr. G.95.

Rigsarkivet. 1839. Ra. Nr. G.167. *Kommissionen til at gennemgå det af Biskop J.P. Mynster udarbejdede Udkast til et nyt Kirkeritual. Ritualkommissionen 1839, 5/4. Indkomne betænkninger (A: Læg 1-19; B: Læg 20-41).* Nr. G.167.

Rigsarkivet, Ra. B.5-534. Sjællands Stifts Bispeembede. *Udtagne sager vedr. baptistsagen. 1840-48.* B.5-534.

Rigsarkivet, Ra. Kongehusets arkiv. *Christian 8.*, nr. 121-163, 1794-1848.

Rigsarkivet, Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, Det Kirkelige Råd, Forhandlingsprotokoller, 1884-1886 og 1896-1901, 2 bind.

Rigsdagstidende, 1851, 2. session, 3. bind og ordentlig Samling, 1867-68. København.

Ritualbog. Gudstjenesteordning for Den danske Folkekirke, København 1992.

Roesen, August: *Dansk Kirkeret*, 3. udg., 1976.

Roos, Alf: *Dansk Statsforfatningsret II*, København 1966.

Steffens, Henrich: *Philosophiske Forelæsninger,* København 1803, udgivet 1968.

Storch, F.: *Kirkelovene af 30. Juni 1922. Med dertil hørende Kgl. Anordninger, ministerielle Cirkulærer, Regulativer m.m.*, København 1924.

Sørensen, Søren: *Kirkens Liturgi. En fremstilling med særligt henblik på den liturgiske musik og med forslag til salmevalg for hele kirkeåret*, 2. udg., København 1969.

Thodberg, Christian: *En glemt dimension i Grundtvigs salmer – bundetheden til dåbsritualet*, København 1969.

Thodberg, Christian: *Dåben og dåbsritualets historie.* Udg. af Kristoffer Garne og Peter Thyssen, Fønix, København 2017.

Thorsen, Thomas: *Forfatningslove mv.* http://thomasthorsen.dk/dk-co-pro-1939.html (12.12.2020).

Ussing, H.: *Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater med dens vigtigste Fordel og Mangler samt muelige Forbedringer,* Del 1-4 i 6 bind, Sorø 1786ff.

Vejledning i Den Danske Folkekirkes gudstjenesteordning. Med de autoriserede ritualer. Udarbejdet af biskopperne, 2. udg. 1955.

Zahle, Henrik: *Dansk Forfatningsret 2. Regering, forvaltning og dom*, 2. udg., København 1996.

Ørsted, A.S.: *Af mit Livs og min Tids Historie,* 4. bd., København 1851-1857.